

DEÁK ESZTER

**Egy tudós eszmecsere dokumentumai
– Schedius Lajos levelezése***

Schedius Lajos (1768–1847) kiadás előtt álló levelezése a *Magyarországi tudósok levelezése* című forráskiadás-sorozatban alkalmat és lehetőséget nyújt arra, hogy e szövegek tudomány- és művelődéstörténeti tanulságait összegezzem a Schedius-életmű eddigi értékeléseibe illesztve, azokat kiegészítve.

Az 1785–1847 közötti időszakból fennmaradt Schedius-levelezés mintegy hatvan magyarországi és külföldi tudós barátjának 216 levelét tartalmazza, és nagy százalékban a dokumentumok első közlését jelenti. A kiadás törzsanyagát a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található Schedius-levelezés hagyatéka alkotja 57 levélíró 136 Schediusnak szóló levelével, amelyek túlnyomórészt tudománysszervezési dokumentumok.¹ Csekélyebb hányada a leveleknek az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, az Evangélikus Országos Levéltárban, illetve a Magyar Országos Levéltárban található, néhánynak külföldi a lelőhelye: a Szlovák Nemzeti Levéltár (Slovenský národný archív), a Stadtbibliothek Schaffhausen (Johannes von Müller hagyatéka), a bécsi Allgemeines Verwaltungsarchiv illetve az Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, és Staatsbibliothek Berlin, Handschriftenabteilung (Richter-Nachlass), Badische Landesbibliothek Karlsruhe. Schedius (válasz)leveleiből igen kevés maradt ránk, ezek elszórva található egy-egy tudós esetleges módon fennmaradt irodalmi hagyatékában.

A Schedius-levelezés egyes részeit különböző régebbi és újabb kiadások a múlt század elejétől napjainkig részben már közzétették. Ezek közül nagyobb terjedelmű levelezés-kiadás a Fritz Valjavec által 1933-ban kiadott 28 levél az MTA Kézirattárából,² a Váczy-féle Kazinczy-levelezés harmadik és negyedik kötetében található Kazinczy és Schedius egymásnak írott levelei,³ továbbá a Vargha Domokosné által 1984-ben publikált Schedius–Zách János Ferenc-levelezés, mely elsősorban földrajzi, csillagászat-történeti, de általános tudománytörténeti vonatkozású is.⁴ Enyedi Sándor adta közre az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság

* A levelezés-kiadás az OTKA K 100446 pályázat keretében készül.

¹ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, M. Irod. Lev. 4 r. 154.

² VALJAVEC, FRITZ, *Briefe Deutscher Gelehrter und Schriftsteller an Ludwig Schedius = Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Instituts für ungarische Geschichtsforschung in Wien*, Bp., 1933, 258–302.

³ *Kazinczy Ferenc levelezése*, közléteszi Váczy János, I–XXI, Bp., 1890–1911. (továbbiakban KazLev).

⁴ *Briefe Franz Xaver von Zach in sein Vaterland*, hrsg. und eingeleitet von Peter Brosche, Vargha

irataiból a Társaság és Schedius kapcsolatára vonatkozó leveleket,⁵ May István pedig Schedius és Miller Jakab Ferdinánd fennmaradt kölcsönös leveleit.⁶ Ezen kívül léteznek egy vagy néhány levélre vonatkozó kisebb közlemények, melyek egy-egy tudománytörténeti szálát világítottak meg a Schedius-életműből, s Doromby Karola 1933-as Schedius-monográfiája is gyakran hivatkozik a levelekre.⁷

A levélgyűjtemény írói szinte kizárólag tudós értelmiségiek, a fennmaradt levelek között csupán egy szól Széchényi Ferenc grófhhoz, illetve egy datálódik István főhercegtől. A gyűjteményben alig van családi, kifejezetten privát jellegű levél, szinte kizárólag a kor tudományos és kulturális életére vonatkozó szakmai, tudós levelekről van szó.

A legnagyobb egységet a levelezésen belül Kreil Antal Bécsből írott 42 levele jelenti, amely nagy száma ellenére is feltehetően csak töredéke az elküldötteknek. A Schedius–Zách János Ferenc levelezés tizenhat darabja, igen terjedelmes szövegekkel, ismét jól körülhatárolható egységet alkot földrajzi–csillagászati tematikájukkal. A külföldi levélírók szinte kizárólag a német nyelvterülethez tartoznak, ezen belül Göttingen és Jéna egyetemi tanáraival a legintenzívebb a levélváltás, ami érthető, Schedius életében két meghatározó szerepet játszó külföldi egyetemről lévén szó. Nyelvi megoszlásuk szerint a levelek túlnyomó többsége német nyelvű, de Schedius latinul levelezett például Kovachich Márton Györggyel, magyarul és latinul Horvát Istvánnal, magyarul és németül Toldy Ferencsel, kizárólag magyarul az Aranka Györggyel és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasággal folytatott levelezése. Időbeli megoszlásuk szerint a levelek többsége, (mintegy 80 százaléka) az 1790–1810 közötti időszakot, tehát a klasszikus századfordulót reprezentálja, a fennmaradó hányad eloszlik az 1810-es évektől az 1847-ig tartó időszakban.

„A levelek az együttműködés bizonyítékai”,⁸ a levelezés a tudományos együttműködés és véleménycsere legfőbb fóruma, a Magyarországon szervezett keretek közt még nem létező hivatalos tudományos társaság szerepét is pótolja. A korszak levelezései azt tükrözik, hogy a kultúra (és a tudomány) ebben az időszakban erősen a társadalmat, közéletet és közvéleményt formáló tényező, mely áthatja az emberek mindennapjait, eszmevilágát. A levelezés nyilvánosságában a kulturális tevékenység a személyiség legfontosabb jellemzője: ennek alapján létesülnek és formálódnak kapcsolatok, ez lesz az egyén értékmérője.⁹

Magda, Bp., ELTE, 1984. (Publications of the Astronomical Department of the L. Eötvös University, 7).

⁵ ENYEDI Sándor, *Schedius Lajos és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság = Magyar Könyvszemle*, 1989, 146–165.

⁶ MAY István, *Miller Jakab Ferdinánd levelesládájából = Magyar Könyvszemle*, 1991, 266–278.

⁷ DOROMBY Karola, *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő*, Bp., Pfeifer, 1933, (Német Philológiai Dolgozatok, 56).

⁸ SZELESTEI N. László, *Magyarországi tudósok levelezése a 18. században*, Tanulmányok, Bp., SZENAL, 2006, 7.

⁹ MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994, 23–24.

Az 1788–1791 között a göttingeni egyetemen teológiát és filológiát hallgató Schedius szellemi előmenetelét otthonról egykori soproni tanára, Schwartner Márton – egy éve a pesti egyetem professzora, korábban maga is göttingeni diák – kíséri figyelemmel, adja meg az eligazodási pontokat a nagyreményű ifjúnak. 1789. május 10-i, igen terjedelmes, bensőséges, baráti hangvételű levele az aktuális magyarországi hírek mellett alapvető, egész életére kiható támpontokat fogalmaz meg az egykori tanítvány stúdiumaihoz. Ezzel adja meg Schedius szellemi tájékozódásának kereteit, és a későbbi tudós elhivatottságának irányát is megszabja. Schwartner felhívja a figyelmét arra, hogy a magyar történetírásban még számos fehér folt van, és különösen fontos volna a német tudós világ érdeklődését felkelteni a magyar történelem iránt. Hangsúlyozza, hogy a magyar állam történetével foglalkozó tudós nehéz helyzetben van, mert megállapításai vagy a patrióta meggyőződést vagy a bécsi udvar érdekeit sértik. Ennek tudatában is arra biztatja Schediust, kezdje meg kritikai tájékozódását és kutatásait a hazai történelem terén, amihez a göttingeni egyetem kiváló professzoraival és könyvtárával egyedülálló szellemi műhely. Fontosnak tartja kiemelni, hogy történeti stúdiumaiban a német és angol példa vezesse, továbbá forrásműveket és a nagynevű professzorok (Ludwig Spittler, Johann Stephan Pütter, Ludwig Schlözer, Christian Gottlob Heyne) előadásait ajánlja figyelmébe. A levelezés-kiadás egyik első darabja tehát jelképesen is Schedius pályakezdésének egy fontos dokumentuma.

Schedius a kor legjobb német egyetemén valóban elsajátította mindazt, ami az akkori univerzális tudáshoz szükséges volt: klasszika-filológiát, teológiát, történelmet, statisztika- és földrajztudományt. Kiváló professzorai közül az újhumanizmus európai hírű professzora, Christian Gottlob Heyne volt rá legnagyobb hatással, akivel közeli barátságba került és hazatérve annak haláláig levelezett. Neki köszönhetően kapcsolódott be a tudományos műhelymunkába: Heyne magas színvonalú filológiai szemináriumában ókori szerzők kiadásain dolgoztak diáktársaival, akik nagy részéből neves irodalmár, filológus vált. Itt szívta magába életre szólóan az újhumanizmus, vagyis az antik, főleg görög irodalomra, művészetekre, archeológiára épülő komplex tudomány modern művelődési eszméjét.¹⁰

Hazatérve Magyarországra megpályázta a pesti egyetem esztétika tanszékének tanári állását, és a jóízletről és az esztétikai tehetség meghatározásáról írt tanulmányával elnyerte azt. A húsz pályázó, pl. Révai Miklós és Verseggy Ferenc pályamunkája között Schedius és Szentjóni Szabó László írásbeli dolgozata képviseli az időszak esztétikai eszméjét a legmagasabb színvonalon. Az akkor huszonhárom éves Schediusnak az itt kifejtett, kiforrott esztétikai–filozófiai elvei csírájában már későbbi nagy művét, az 1828-as *Principia Philocaliaet* előlege-

¹⁰ Heyne és Göttingen magyar kapcsolatairól összefoglalóan legújabbban I. FUTAKY István, *Göttinga, A göttingeni Georg-August-Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén*, Bp., ELTE Levéltára, 2007, (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat, 7), 30–33; *Göttingen dimenziói, A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*, szerk. Gurka Dezső, Bp., Gondolat, 2010; különösen BALOGH Piroska, *Heyne és Schedius Lajos, A tudományos interakció modellje a göttingeni paradigmában*, 127–140.

zik.¹¹ 1792-től az esztétika, filológia, majd a görög nyelv professzora, 1809-től pedig a pesti bölcsészkar dékáni tisztségét is betöltötte. Fiatal tanárként bekerült a pesti tudományos és irodalmi élet összejöveteleibe. Tagja lett a főleg egyetemi tanárokból álló szabadkőműves páholyoknak, a *Zu den sieben Sternen*nek, és hamarosan saját budai otthona is egyik találkozó helyévé vált a tudósokból, egyetemi tanárokból álló értelmiségi körnek, amelyhez a piarista tanár Koppi Károly, a kantianus filozófia professzor Kreil Antal, a természetrajz és mezőgazdaság tanára, Mitterpacher Lajos, az éremtan tanára Schönvisner István, Winterl Jakab vegyésztanár, Haliczky András a német nyelv tanára, Schraud Ferenc orvostanár tartoztak. Közülük többen majd Schedius folyóiratának és a tervezett tudós társaságnak a bázisát alkotják. A szintén Schedius baráti köréhez tartozó Kármán József javaslatára itt született meg a gondolat, hogy Pestet irodalmi központtá tegyék.¹² Az 1790-es évek első felének felpeszdlő és reményteli politikai és közéletében a pesti társaságok, szalonok és páholyok egyre inkább az aktuális politizálás színterei lettek. A tudósok, tanárok és a jakobinus-szervezkedés radikálisabb értelmisége ezeken a fórumokon találkozott és cserélt véleményt (pl. Abaffy Ferenc házában), és követte figyelemmel a francia eseményeket, vitatta meg a modern irodalmat, és a magyarországi változások lehetséges módjait. Schedius ezekben a körökben is kapcsolatba kerülhetett a fiatal jurátussal, Öz Pállal, aki 1790-ben befejezve az egyetemet, részt vett a pozsonyi országgyűlésen, majd 1792-től önálló ügyvédként működött Budán. De valószínűbb, hogy az egyetemen találkoztak először hivatalosan, amikor Schedius filozófiai doktori vizsgájára készült, és Őzt rendelték mellé felkészítőnek.¹³ Schedius Öznek írott

¹¹ Vö. SZAUDER József, *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1971, 78–106; Uő, *Schedius és Szentjóni Szabó 1791-ben készült, ismeretlen esztétikai tanulmányai = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1971, 212–222. Schedius esztétikai munkásságáról vö. JÁNOSI Béla, *Schedius Lajos esztétikai elmélete*, Bp., MTA, 1916, (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, 6); DOROMBY 1933, i. m. 21–24; *Schedius Lajos János széptani írásai*, szerk. Balogh Piroska, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005. (Csokonai könyvtár, 12); BALOGH Piroska, *Ars scientiae*, Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 361–413; DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában, Budapest, Universitas, 2009, 310–317.

¹² Vö. TOLDY Ferencz, *Irodalmi társas köreink emlékezete Bessenyeitől Kisfaludy Károly köréig = A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, Új Folyam, X., Bp., 1875, 211; WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből (1780–1830)*, Bp., MTA, 1935, 100; VEKERDI László, „A Tudománynak háza vagy on” Reáliák a Régi Akadémia terveiben és működésében, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 1996, (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 1), 16–17. – Schedius jelenlétéről Kármán József folyóiratában I. SZILÁGYI Márton, *Schedius Lajos szerepe az Uránia körül = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1996, 127–143.

¹³ Vö. BENDA Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai, I–III*, Bp., Akadémiai, 1952–1957, III, 1952, 377. (Szolártsik Sándor vallomása); DEGRÉ Alajos, *Őz Pál szerepe a magyar jakobinus mozgalomban = Állam és jog*, 1953, 29.

leveleiből¹⁴ a kettejük közti teljes bizalom és barátság tükröződik, ugyanakkor a visszafogottabb Schedius óvatosságra inti fiatal barátját. Az 1793 októberében, tehát már a Martinovics-szervezkedés idején kelt levél többértelmű szövege az új lakásban való tennivalókról a beköltözés előtt, a barátnak adott jó tanácsok formájában olvasható, illetve értelmezhető a konspiráció nyelvén is burkolt üzenetként Őz számára. Őz a jakobinus szövetkezés radikálisabb társadalmi átalakítást képviselő tagjai közé tartozott, a per során fogalmazott *Apológiájában* már republikánusnak vallja magát, s ezt az elvbarátai számára fogalmazott politikai végrendeletét Schediusnak is eljuttatta.¹⁵ Az 1794 decemberében leleplezett szövetkezést követően a pesti egyetemi tanárok jó része ellen hivatalos eljárás indult. Koppi Károly, Kreil Antal, Pasquich János, Barits Béla, Schraud Ferenc, Haliczky András kerültek elsősorban a hatóság látókörébe, mint akik valamilyen módon kapcsolatban álltak a Martinovics-féle szervezkedéssel, és szabad gondolkodásukkal veszélyes tanokat oltottak az egyetemi ifjúságba.¹⁶ Schedius ellen az egyetlen vádpont a republikánus Őz Pállal való közeli barátsága volt, de végül tisztázták a vádak alól és felmentették. Ebben szerepet játszhatott József nádor közbenjárása, akihez közeli kapcsolat fűzte.¹⁷ Tanártársai közül Koppi Károlyt és Kreil Antalt bocsátották el az egyetemről. A helytartótanácsi vizsgálat Kreilt, főleg Martinovics vallomásai alapján, vallástagadó szabadgondolkodónak bélyegezte, aki egyszersmind radikális politikai nézeteket is vall, s így tanításaival veszedelmes az ifjúság számára. Koppival együtt nyugdíjazták, és Pest-Budát is el kellett hagyniuk. Az 1795. június 23-i kormányhatározat a Kant-féle filozófiai rendszer oktatását is betiltotta az ország minden tanszékén.¹⁸

A bajor származású illuminátus–kantiánus Kreil Antal (1757–1833), aki Salzburgban és Bécsben tanult filozófiát és teológiát, 1785 óta volt a pesti egyetem filozófia professzora. Schedius közeli barátja és eszmetársa volt annak Göttingenből való hazatérése óta, az esztétika tanszékre kiírt pályázat bírálóbizottságának tagjaként Schedius munkáját tartotta a legjobbnak és rangsorolta az első helyre.¹⁹ A Passauban született Kreil már hazájában is veszélyes illuminátusnak számított, s az irányzat bajorországi betiltásakor telepedett át Bécsbe, ahol Born Ignác páholyában, a Monarchia elsőszámú illuminátus központjának számító *Zur wahren Eintracht*ban tevékenykedett. A páholy fő elvét, vagyis a tudományos szabadkőművesség eszméjét magáévá téve intenzíven foglalkozott a régi

¹⁴ *Schedius Lajos Őz Pálnak*, Pozsony, 1790. október 9.; Pozsony, 1793. október 14. OSZKK Quart. Lat. 2312. 148–149. fol.

¹⁵ Vö. BENDA 1952–1957, i. m. II, 741.

¹⁶ SZENTPÉTERY Imre, *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*, Bp., Pázmány Péter-Tudományegyetem, 1935, 202–203.

¹⁷ SZENTPÉTERY 1935, i. m. 202–203; DOMANOVSKY Sándor, *József nádor iratai 1792–1804*, Bp., Franklin, 1925, 37, 41, 46.

¹⁸ MÁLYUSZ Elemér, *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1926, 885.

¹⁹ SZAUDER 1971, i. m. (11. j.), 93.

egyiptomi és görög kultúrával, tudománnyal és misztériumokkal, azzal a titkos tudásanyaggal, amely szerinte nem került át a köztudatba, csak bűvópatakszerűen hagyományozódott tovább tudósok szűk körén keresztül, és amely alapja kell hogy legyen a szabadkőművesség modern tudományos rendszerének. Kreil páholybeli előadásai a *pitagoraszi szövetségről*, az újplatonikusokról, és az eleusisi misztériumokról – amelyeken jelen lehetett a páholytárs Leopold és Wolfgang Amadeus Mozart is –, a *Freymaurer-Journal* 1785/86. évfolyamában jelentek meg.²⁰ Kreil 1797 áprilisában utazást tett Egyiptomba, ahogy erről röviddel az után Schediusnak írott levelében említést tett.²¹

A bécsi illuminátusok vezetőjének, Born Ignácnak az ajánlásával érkezett 1785-ben Pest-Budára, ahol folytatta szabadkőműves működését. A 70-es években a Draskovich-obszervancia jegyében létrejött *Zur Grossherzigkeit* páholynál – Orczy József utódjaként – főmester lett.²² Kreil a pécsi akadémia tanárával, a szintén bajor származású Delling Jánossal együtt Kant első magyarországi követői közé tartozott, egyetemi tankönyvei, a *Handbuch der Logik* (Wien, 1789) és a *Vindiciae systematis Kantiani* (Viennae, 1801) Kant filozófiai rendszerét követik.²³ Az előadásaiban és műveiben képviselt elvek, melyek az egyházi dogmák kétségbevonhatatlanságát kérdőjelezzik meg, a hatóság szemében veszélyes tanoknak minősültek. Először Pozsony megye vádolta meg Kreilt 1790-ben panteista tanok terjesztésével, vallási szkepticizmussal, szabadszellemeű gondolkodással – az ellene indított vizsgálat azonban akkor felmentéssel zárult.²⁴ A 90-es évek elején Kreil tevékenysége politikai színezetet nyert a radikalizálódó ellenzéki köznemesi mozgalommal való kapcsolata révén. Abaffy Ferenc házának állandó látogatója volt, mely az egyetemi tanárok és a protestáns köznemesi ellenzék gyülekező helye volt, s fölmerült vele kapcsolatban a köznemesi ellenzék porosz külpolitikai tájékozódásában játszott lehetséges szerepe is, ezen kívül a Marseillaise német fordítása is az ő nevéhez fűződik.²⁵ Az 1795-ös tanárok elleni vizsgálat során már nemcsak kantianizmusa, ateizmusa, de a monarchiaellenesség is vádpont volt ellene.

²⁰ *Über die wissenschaftliche Maurerey = Journal für Freymaurer*, 7, 1785, 49–78; *Geschichte des pythagoräischen Bundes = Journal für Freymaurer*, 5, 1785, 3–28; *Geschichte der Neuplatoniker = Journal für Freymaurer*, 6, 1785, 5–51; *Über die eleusinischen Mysterien = Journal für Freymaurer*, 10, 1786, 5–42. Kreil értekezéseiről és szerepéről a „tudományos szabadkőművesség” kapcsán vö. ASSMANN, Jan, *Die Zauberflöte, Oper und Mysterium*, München, Carl Hanser Verlag, 2005. (A varázsfuvola, Opera és misztérium, Bp., Atlantisz, 2012), 100–105, 151, 157, 198, 216, 222.

²¹ *Kreil Antal Schediusnak*, Pozsony, 1797. április 30.

²² VEKERDY 1996, i. m. 10–11.

²³ PUKÁNSZKY Béla, *Kant első magyarországi követői és ellenfelei = Protestáns Szemle*, 1924, 294–303. HORKAY László, *Kant első magyar követői = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 201–228.

²⁴ SZENTPÉTERI 1935, i. m. 198–200.

²⁵ DOMANOVSKY Sándor, *József nádor élete*, I. Bp. Magyar Történelmi Társulat, 1944, 192, 197–198; SZENTPÉTERI 1935, i. m. 202–203; ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Bp., Lucidus, 2001 (Kisebbségkutatás könyvek), 149.

Az 1795. december 13-i határozat alapján Pestről kiutasított Kreil Bécsben telepedett le, ahol a neves könyvkereskedő, a bécsi jakobinus körökhöz közel álló Alois Blumauer (1755–1798)²⁶ könyvkereskedésébe társult be, majd ennek halála után az üzletet átvevő Johann Degenhez csatlakozott, és igen jó üzleti érzékkel főként antikvár könyvek vételével és eladásával, többek közt saját egykori könyvtárának kiadásával foglalkozott. Az egyetemről való elbocsátása után már Pesten árulni kezdte saját könyvtárát, melyet később Kilián Ádám könyvkereskedő pesti üzletében hagyott letétben, s a hatóságok már ekkor elkoboztak belőle néhány veszélyesnek tartott példányt, például G. T. François Raynal munkáit.²⁷

A Schedius-levelezésben Kreil Antal 42 levele maradt ránk az 1796–1804 közötti időszakból, s ez a mennyiségű levél a sajnálatos módon fenn nem maradt válaszlevelek nélkül is mutatja e barátság és kapcsolattartás intenzitását. Kreil a Schediusszal folytatott közel tíz éven keresztül tartó sűrű levelezés révén tartotta a kapcsolatot a pesti, illetve magyarországi szellemi élettel, egykori kollégáival, barátaival. A pesti bizalmas jó barát volt a magyarországi könyvkereskedési hálózatának biztos pontja: az ő segítségével bonyolította szerteágazó könyvügyleteit, szerezte be és küldte meg a korábbi egyetemi kollégák, barátok számára a megrendelt, elsősorban tudományos munkákat. Könyvjegyzékek küldése áll e levelezés középpontjában, melynek áttekintése igen tanulságos a kor tudós tanári rétegének körében használt és olvasott tudományos irodalom összetételére nézve. Az ókori auktorok 17–18. századi kiadásai mellett ugyancsak 17–18. századi tudományos munkák (természettudományos, filozófiai, vallásos) szerepelnek Kreil kínálatában, s a szóban forgó művek is tükrözik liberális, szabadgondolkodó beállítottságát. Schediust állandó megbízatásokkal látja el a vásárolni, illetve eladni kívánt könyvekkel kapcsolatban: a könyveket ő továbbítja a megrendelőknek, a vételárat pedig különböző közvetítőkön keresztül juttatja el Bécsbe. Kreil intenzíven és tudatosan építette ki könyvkereskedői hálózatát korábbi ismerősei, pesti egyetemi tanártársai, illetve magyarországi tudós kollégák köréből, a személyes kapcsolatok bővítése érdekében 1796-ban felkereste a pozsonyi országgyűlést is, Morvaországba, Németországba utazott. Magyarországi könyvmegrendelő ügyfelei, akiknek a neve leggyakrabban szerepel a levelezésben: az egykori pesti tanártársak Schwartner Márton²⁸, Barits Adalbert²⁹, Schraud Ferenc³⁰, Szűts Ist-

²⁶ Blumauerről vö. ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG, Edith, *Freimaurerei im josephinischen Wien*, Aloys Blumauers Weg vom Jesuiten zum Jakobiner, Wien–Stuttgart, W. Braumüller, 1975.; *Aloys Blumauer und seine Zeit*, Hrsg. Franz M. Eybl, Johannes Frimmel, Wynfried Kriegleder, Bochum, Winkler Verlag, 2007 (Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, 21).

²⁷ Vö. KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1980, 562.

²⁸ (1759–1823), történész, statisztikus, a pesti egyetem diplomatika tanára, az Egyetemi Könyvtár őre.

²⁹ (1742–1813), jogtudós, egyetemi tanár, rektor a pesti egyetemen.

³⁰ (1761–1806), bölcsész és orvosdoktor, egyetemi tanár, a pesti egyetem dékánja 1799–1802, 1802-től országos főorvos, királyi tanácsos.

ván³¹ mellett Benkő Ferenc³², Benke Mihály³³, Hari Péter³⁴, Poroszkay János³⁵, Juraj Ribay³⁶. A magyarországi könyvkereskedők közül Kilián Ádámmal³⁷ és Meissner Ferencsel³⁸ állt kapcsolatban, valamint Liedemann György könyvbizománnyossal. Kiliánnál még 1795-ben, Pestről való kiutasításakor letétben hagyott könyveit is Schedius segítségével próbálta meg értékesíteni.

A folyamatos könyv-és pénzügyletek, könyvlisták, számlák küldése jellemzi e leveleket, s bár Schedius válaszait nem olvashatjuk, Kreil leveleiből is világosan látszik a pesti barát által elvégzett komissziók nagy tömege. Ez olykor meghaladta Schedius erejét, idejét, és a bécsi barát egyszer meg is jegyzi, hogy már öt levélre nem válaszolt. A levelek bensőséges baráti hangvétele a két egykori tanártárs bizalmas kapcsolatát tükrözi, és bár a központi téma mindig a könyveladás ügye, de e mellett állandóan ott szerepelnek a bécsi társasági és politikai–katonai hírek, értesülünk a bécsi udvar intrikáiról, kormányzati és politikai pletykáiról, Bécs francia megszállásának eseményeiről. Kreil gyakran és igen szívélyesen emlékezik meg Schedius családjáról, feleségéről, Marianne Elisabeth Windischről,³⁹ az ekkor néhány éves Karlról,⁴⁰ és örömmel értesül ikergyerekei születéséről 1797 áprilisában.⁴¹ A Bécsben Kreilhez egészen közel lakó Batsányi János és Schedius közt is közvetített e levelezés, amint azt a néhány említésből sejtethetjük.

Az 1796-os Kreil-levelek tudósításai érdekes adalékokkal szolgálnak a korabeli Kant-vitához.⁴² Kreil bécsi évei idején is folytatta a Kant-ellenes táborral való hadakozását. Bírálta a Magyarországon Kantról megjelent irodalmat, például a piarista Grigely József filozófiai művét (*De concordia philosophiae cum religione*, Budae, 1796), melynek megalapozatlan állításai arról tanúskodnak, hogy szerzője Kantnak egyetlen művét sem olvasta – írja Kreil, hozzáfűzve, hogy szerinte a munka nagy része a jogfilozófus Lakits György Zsigmondtól, illetve

³¹ (1756–1821), piarista, 1797-től a pesti egyetem kantiánus filozófia professzora, 1800-tól a Bölcsészkar dékánja.

³² (1745–1816), református lelkész, természettudós, a nagyenyed kollégium professzora.

³³ (1757–1817), református egyházi író, 1791-től a nagyenyedi főiskola bölcelet tanára.

³⁴ (1762–1828), egyházi író, igazgató-tanár Máramaroszigeten, alkalmi versszerző.

³⁵ A váci papnevelő intézet tanára, kanonok, főesperes.

³⁶ (1754–1812), evangélikus lelkész, író, könyvgyűjtő.

³⁷ (1716–1809), würzburgi származású könyvkereskedő, az 1780-as évek elején telepedett le Pesten, könyvkereskedését 1789-ben nyitotta meg.

³⁸ (?–1797), wolfenbütteli könyvkereskedő és antikvárius, 1794-ben Budán Weingand üzletét vette meg, majd 1796-tól Pestre telepedett át, ahol kizárólag régi könyvek eladásával foglalkozott.

³⁹ Karl Gottlieb Windisch lánya.

⁴⁰ Karl Schedius, később kancelláriai hivatalnok Bécsben.

⁴¹ Christine Schedius, később Birly Ede Flórián szülészorvos felesége (az adatot Dörnyei Sándornak köszönöm) és ifjabb Schedius Lajos (Eduárd) helytartótanácsi tanácsos, József nádor személyi titkára. Vö. levelét atyjához, Buda, 1842. július 13.

⁴² Kant korabeli magyarországi fogadtatásához l. PUKÁNSZKY 1924, i. m.; HORKAY 1974, i. m. (23. j.); MÉSZÁROS András, *Iskolai filozófia Felső-Magyarországon a 19. században*. http://www.phil-inst.hu/recepcio/htm/205_belső.htm

a fizikus egyetemi tanártól, Szunerits Ignáctól származnak. Kreil Schediusnak tett ígérete szerint Grigely művét saját kritikai megjegyzései kíséretében el fogja juttatni Alxinger⁴³ révén az *Allgemeine Literaturzeitung*nak, hogy a lap segítsen a Kanttal kapcsolatos félreértéseket tisztázni, amelyek a bécsi udvar és a kancellária ítékezésének alapjául szolgálnak.⁴⁴ Válaszolt a jezsuita egyetemi tanár Horváth János Kantot és Kreil Logikáját (*Handbuch der Logik*, Wien, 1789) bíráló művére,⁴⁵ valamint a jezsuita Peter Miotti szintén Kreilt és Kantot támadó írására egy 1799-es vitairatával, amelyben Locke, Leibnitz és Kant filozófiai rendszerének egymásra épülését fejti ki.⁴⁶ 1802-ben Schedius *Zeitschriftjében* is találunk reflexiót a Kant-vitára: a *Kant szerint való Filozófiának rostálgatása levelekben. Magyarra fordítva és jegyzékekkel meg bővítve* (Pozsony, 1801) című Kantot bíráló munka ismertetésében az állást nem foglaló recenzens (Schedius) megemlíti, hogy Rozgonyi József⁴⁷ professzor és a néhány éve elhunyt Horváth Keresztély János, a pesti egyetem tanára Kant magyarországi bírálói közé tartoznak.⁴⁸

Kreil ezen kívül adatokat szolgáltat Schedius készülő *Gelehrtenverzeichniséhez*, ahhoz az írói lexikonkísérletéhez,⁴⁹ melyre több utalás is történik a levelezésben. Miller Jakab Ferdinándtól például az 1799. február 21-i levélben kér adatokat a *Biographien der Gelehrten und Schrifsteller unsres Vaterlandes* számára, Kreil Antal pedig 1798. január 5-i levelében reflektál kérésére: „Meine erste Sorge war Ihnen die Data zu Ihrem Gelehrtenverzeichniß zu sammeln”, egyszersmind saját rövid életrajzát is megírja Schediusnak. A mintegy 2300 ne-

⁴³ Johann Baptist Alxinger (1755–1797), bécsi író, szerkesztő, aki a *Literaturzeitung* számára is dolgozott.

⁴⁴ Kreil Antal Schedius Lajosnak, 1796. augusztus 16. – Az elkötelezetten kantianusnak tartott jénei *Allgemeine Literatur-Zeitung* 1796/97/98. évfolyamában az említett írás nem jelent meg.

⁴⁵ A jezsuita Horváth Keresztély János (1732–1800), a korszak egyik legismertebb magyarországi filozófusa, akinek matematika és fizika tankönyvei igen népszerűek voltak. *Declaratio infirmitatis fundamentorum operis Kantiani Critik der reinen Vernunft. In supplementum metaphysicae suae elaborata* (Budae, 1797) című műve az első hazai reflektálás Kant filozófiájára, amelyben a skolasztika szemszögéből elemzi a kanti filozófiát, bírálja annak szubjektivizmusát, fenomenológiáját és agnoszticizmusát, s ezzel a kritikai írásával megadta a magyarországi Kant-recepció alaphangját. Vö. MÉSZÁROS András, *A felső-magyarországi iskolai filozófia lexikona*, Pozsony, Kalligram, 2003, 124–125.

⁴⁶ Peter MIOTTI: *Über die Wichtigkeit der Kantischen Grundsätze in der Philosophie nebst einer kurzen Rezension, der nach Kant geschriebenen Logik von Prof. Kreil.*, Wien, 1798. Kreil válasza:

Bemerkungen über die jüngste Schrift des Herrn Miotti, nebst einer Vergleichung der Lockischen, Leibnitzischen und Kantischen Philosophie, Wien, 1799. Kreil: *Vindiciae systematis Kantiani*, Viennae 1801. Miotti válasza: *Über die Falschheit und Gottlosigkeit des kantischen Systems, nebst einer Antwort auf A. Kreil's Bemerkungen über die jüngste Schrift des Herrn Miotti*, Augsburg, 1802.

⁴⁷ (1756–1823), református tanár, filozófus, a korszak Kant-vitájának egyik főszereplője, aki (és részben Horváth János is) a kanti filozófia ismeretelméleti mozzanataira helyezi a hangsúlyt. 1819-ben megjelent *Aphorismi psychologicae* c. művében az angol empirizmus alapján bírálja Kant ismeretfilozófiáját. Vö. MÉSZÁROS 2003, i. m. 225–226.

⁴⁸ *Zeitschrift*, 1802, Bd. 2, 217–219. Vö. még SZENTPÉTERY 1935, i. m. 205.

⁴⁹ *Schedius Ludovici Lexicon scriptorum Hungarorum*, OSZKK, Quart. Lat. 31.

vet tartalmazó *Lexicon Scriptorum Hungarorum* a rövidebb-hosszabb ideig Magyarország területén működő, s ezen az alapon *hungarus*-nak minősített írók és szerkesztők névlistája, s bár töredékes maradt, egy egész életen keresztül tartó gyűjtés eredménye: 1800–1830 között folyóiratok nyilvános fórumát és személyes kiterjedt kapcsolatrendszerét, mindenekelőtt a levelezést felhasználva gyűjtötte be Schedius az információkat.⁵⁰ Kreil tisztában volt azzal, hogy levelezését megfigyelik, írja is Schediusnak, hogy fölösleges kettős borítékba zárnia a levelet, úgymint felbontják. Valóban, még 1812-ben is – immár 17 évvel a jakobinus szövetkezés megtorlása után – Hager⁵¹ rendőrfőnök megfigyelteti az akkor Árvában élő Abaffy Ferenc levelezését, s jelentéséből kiderül, hogy Kreil, aki a 90-es években Pesten már bizalmas barátja volt Abaffynak és állandó vendége házában, és Bécsből is kapcsolatban maradt vele levelezés útján. (Egyszer meg is látogatta őt Árvában 1796 nyarán, ahogy erről Schediusnak szóló leveléből értesülünk). Hager hangsúlyozza, hogy az illuminátus és ateista Kreil jelenleg nyugdíjas professzorként Bécsben él, fordításokból, könyvkerekedésből és pénzspekulációkból tartja fent magát, levelei azonban egyáltalán nem érdektelenek, hiszen írójuk intenzíven érdeklődik a politikai események iránt és reflektál is azokra. Ezért javasolja a továbbiakban Kreil és a bécsi kormányzat, illetve rendőrség által a 90-es években szintén igen veszélyesnek tartott Barits Adalbert (Kreil egykori pesti egyetemi kollégája és közeli barátja) alaposabb megfigyelését.⁵²

Jól jellemzi azt a közhangulatot és légkört, melyben a kor értelmisége a Martinovics-szövetkezés megtorlása után élt és tevékenykedett, Pergen rendőrminiszter⁵³ 1797-es jelentése a magyarországi közállapotokról. E szerint a magyar nemesség nagy része – elsősorban az ellenzéki, radikálisabb reformokat követelő középnemesség – Haller, Ürményi, Orczy, Prónay, Spisich, Zindary titokban az uralkodó minden lépését gyanakodva figyelik, s bizalmas körökben gyülekezve, már a jövőendő országgyűlésen tartandó beszédeiket vitatják meg. Jóllehet Martinovics feje porba hullott, de az „erjedés” már ismét megfigyelhető a fiatalok körében, akiket a pesti egyetem egyes tanárai oltottak be kétes eszmékkal, s ezek Martinovicsot a szabadság mártírjának tartják.⁵⁴

⁵⁰ Vö. BALOGH Piroska, *Lexikonok és narratívák = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csörsz Rumen István, Hegedűs Béla, Tüskés Gábor, Bp., Universitas, 2006, 175–197, 178.

⁵¹ Hager von Allentsteig, Franz Frh. (1750–1816) osztrák kormánytisztviselő, az Oberste Polizei- und Zensur-Hofstelle alelnöke, majd elnöke.

⁵² Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien, Polizeyhofstelle, Hager jelentése a császárnak 1812: 3237.

⁵³ Graf Johann Anton Pergen (1725–1814) osztrák államminiszter, 1780–1804-ig a bécsi rendőrség vezetője.

⁵⁴ „Diese Stimmung eines großen Theils des Adels, welche ihre Stellen verloren haben: Haller, Ürményi, Orczy, Prónay, Spisich, Zindary usw. benutzen und unter der Hand Mißtrauen gegen jeden Schritt des Königs zu verbreiten und sich in vertraulichen Zirkeln über die Sprache schon dormalen zu besprechen, welche sie bey einem künftigen Landtage halten wollen. Der Kopf des Martinovics ist zwar gefallen, aber Zamification sich vermehrt unter jungen Leuten, welche von einigen ehemaligen Lehrern der pester Universitaet bedenckliche Grundsätze eingesogen haben,

Schedius egyetemi pályafutása – több tanártársával ellentétben – az 1795-öt követő politikai apály időszakában sem tört meg, egyetemi előadásaiiban és külföldön megjelent irodalomtörténeti tanulmányában bátran méltatta azoknak az íróknak és gondolkodók érdemeit, akik a reformok előkészítői voltak. A 90-es évek második felének meglehetősen fagyos politikai légkörében a jénai *Literaturzeitung*ban névtelenül megjelentetett irodalomtörténeti áttekintése az 1777–1797 közötti időszak magyarországi kultúráját mutatja be.⁵⁵ A magyar jakobinus írókat, az akkor épp fogságban lévő Kazinczyt, Batsányit, Verseglyt a legnagyobb elismeréssel említi, a magyar kultúra legkiválóbb képviselőinek tartva őket. Hangsúlyozza a magyar nyelv irodalmi nyelvként betöltött egyre jelentősebb szerepét, s a német anyanyelvű Schedius kívánatosnak tartja, hogy a jövőben államnyelvként is integráló szerepet játsszon a többnyelvű országban.⁵⁶ Ugyanakkor rámutat az ország elmaradott állapotára, a tudomány és kultúra hiányosságaira (kevés a kiadó, a könyvkultúra még alacsony színvonalon áll, kevés az eredeti mű a magyar irodalomban, Batsányit kivéve), és fontosnak tartja a magyarországi németiség szerepét ennek fölszámolásában. Schediusnak a jénai lapban közzétett két magyar irodalomtörténete olyan merész, radikális nézőpontot sejtet, melyhez hasonlót csupán Berzeviczy Gergely névtelenül kiadott röpiratában, *A magyarországi felségsértési perben* találunk.⁵⁷

Nem sokkal Schedius irodalomtörténeti tanulmányának jénai megjelenése után 1799-ben kereste meg őt levélben Németországból a szepességi tudós Jakob Glatz, aki ezekben az években a neves német pedagógus, Christian Gotthilf Salzmann segédje volt annak schnepfentali nevelőintézetében. Glatz a jakobinus perek után húszévesen hagyta el végleg Magyarországot, a jénai egyetemen Johann Gottlieb Fichtét és Friedrich Wilhelm Joseph Schellinget hallgatta, kapcsolatba került a kor neves német íróival és az akkor kialakuló filantrópia híve lett. A magyarországi németnek azt a típusát képviselte, amely büszkén őrizte német öntu-

im Herzen Martinovics-Anhänger, ihn für Märtyrer der Freyheit halten.“ *Vortrag über den Sicherheitszustand der Monarchie*. Allgemeine Verwaltungsarchiv Wien, Pergen-Akten XVIII./A 1 H 31. Magyarul idézi POÓR János, *Kényszerpályák nemzedéke*, Bp., Gondolat, 70–71.

⁵⁵ *Ungrische Literatur, Einleitung in die künftig zu liefernden Übersichte = Intelligenzblatt der Allgemeinen Literatur-Zeitung*, Jena, No. 21. 1798. 02. 03, 162–174.; *Ungrische Literatur: Zweyte Uebersicht: Literatur der dramatischen Dichtkunst*, uo. No. 140, 10. 20, 1233–1240. A szöveget Karl-Heinz Jügel tette közzé: *Eine wiederentdeckte ungarische Literaturgeschichte aus dem Jahre 1798 = Német filológiai tanulmányok*, IX, Debrecen, 1975, 65.

⁵⁶ „Die harmonische, wohlklingende, einfache, biegsame, und nachdrückliche ungrische Sprache... einzig in ihrer Art im ganzen cultivierten Welttheil wird vielleicht noch im Laufe der Weltbegebenheit zur Staatssprache eines großen Reichs, wenn es sich der Fesseln der lateinischen Sprache entladen wird, zum wünschenswerthen Vereinigungsmittel so vieler im Ungrischen Reiche und dessen Nebenländern wohnenden verschiedenen Nationen bestimmt, verdient schon jetzt als Büchersprache... Erwähnung.“ Vö. *Allgemeine Literatur-Zeitung*, Nr. 21, 1798, 75.

⁵⁷ Vö. FRIED István, *Schedius Lajos és folyóirata (Zeitschrift von und für Ungern, 1802–1804) = Magyar Könyvszemle*, 1981, 83. – A szerző szerint Engel, Schedius és Berzeviczy között szoros, esetleg munkatársi kapcsolatot feltételezhetünk, erre utal álláspontjuk feltűnő hasonlósága.

datát, de az szépen megfért a magyarországi „patrióta” felfogással.⁵⁸ Az 1799-ben Németországban névtelenül kiadott művével az otthoni viszonyok bírálatát kívánta adni, de a jobbítás, az építő kritika szándékával, hisz ekkor is Magyarországot érezte hazájának. Glatz műve a *Freymüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland. Auf einer Reise durch einige Ungarische Provinzen* (Teuschland, 1799) lényegében társadalom- és művelődéskritikai röpirat, amely meglehetősen negatív visszhangot keltett kormányzati körökben. Kritikus és társadalmi reformokat sürgető hangvételében a francia forradalom eszméinek hatását vélték fölfedezni, s mint ilyet, veszélyesnek minősítették. Glatz 1799. november 24-i levelében Schedius segítségét kérte, hogy a hazájában róla kialakult téves híresztelést segítsen eloszlatni, feltett szándéka volt ugyanis visszatérni Magyarországra. Azért mert ismeretlenül is bizalommal fordulni Schediushoz, mert a jénai lapban megjelent irodalomtörténeti vázlat szerzőjében a saját eszméivel rokon felfogású tudóst látott. A *Freymüthige Bemerkungen*ben Glatz részletes leírást ad Magyarországról, mely részben a külföldnek szól, ám nem kevésbé a hazaiaknak, hisz a legnagyobb hiba, hogy a magyarok maguk sem ismerik saját országukat. Magyarország társadalmi és kulturális állapotának elemzésével, a gazdasági élettől a művelődésig minden területet átfogó reformjavaslataival Glatz műve az olyan cipszer hungarusok filantróp és liberális reformprogramjainak sorába tartozik, mint Joh. Chr. Engelé vagy Berzeviczy Gergelyé.⁵⁹ Schedius válaszlevelét nem ismerjük, így csak annyit tudunk Glatz másik fennmaradt leveléből, hogy 1802-ben még elküldte Schediusnak az általa kiadott *Taschenbuch zum Besten der Jugend* című munkáját, recenziót kérve róla. Magyarországra nem tért vissza, 1804-ben Bécsben telepedett le és evangélikus lelkészként kiemelkedő érdemeket szerzett a bécsi protestáns teológia megalapításában.⁶⁰ Évekkel később azonban a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évfolyamában zajló Pestalozzi-vitában, amikor is Folnesics János Lajos a felvilágosodás nagy bírálójaként ismert szélsőséges nyelvújító megtámadta Pestalozzi és Salzmann pedagógiáját, materializmussal vádolva őket, éppen Schedius az, aki a két neves pedagógus tekintélyét megvédte, kérlelhetetlenül utasítva vissza Folnesics vádjait.⁶¹

Schedius és Glatz eszméinek rokonsága egyértelmű: a Martinovics-szövetkezést követő politikai elnyomás idején a polgári haladás mellett foglaltak állást. Mindketten elsősorban Németország felé orientálódva akarták Magyarországot megismertetni a külfölddel. Felvilágosult elveik, reformpártiságuk a korabeli

⁵⁸ PUKÁNSZKY Béla, *Német polgárság magyar földön*, Bp., Franklin, 1944, 27.

⁵⁹ Glatz művéről vö. CSÁKY, Moritz, *Von der Aufklärung zum Liberalismus*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981, 160 ff.

⁶⁰ Glatz munkásságáról legújabban: Gottfried Adam, Robert Schelander Hrgs., *Jakob Glatz, Theologe – Pädagoge – Schriftsteller*, Wien, University Press, 2010.

⁶¹ FOLNESICS Lajos, *Észrevételek a Pestalozzismus ellen = Tudományos Gyűjtemény*, 1817, 83; SCHEDIUS Lajos, *A Pestalozzismus ellen való észrevételekről*, uo., 115. – Folnesics válaszában még egy támadást intéz a modern pedagógia ellen, melynek fő forrását három veszélyes filozófusban nevezi meg: *Kant, Fichte, Schelling és Pestalozzi*, uo., 44.

német szellemi életből, főleg Göttingenből és Jénából származtak, s az akkori Monarchiában, a jakobinus pereket követő fagyos légkörben veszélyes tanoknak minősültek.⁶² Schedius és Glatz példája is mutatja, hogy az értelmiség számára az 1790-es évek második felében szinte lehetetlenné vált a véleménynyilvánítás a hazai viszonyokról, és a társadalmi cselekvés helyett maradt a külföldi névtelen publikálás lehetősége, illetve hogy a szaktudományok területére visszahúzódva kíséreljék meg átmenteni a korábbi reformeszméket.⁶³ Schedius számára az 1800-as évek elején a *Zeitschrift von und für Ungern*⁶⁴ című folyóirat létrehozása és szerkesztése jelentette a kiutat erről a politikai „kényszerpályáról”.

Az 1800-as évek elején az újrakezdés, a szerveződés korában, az értelmiség kedvezőtlen légkörben keresi a lehetőséget a kultúra megtartására, s a már elért szellemi (és politikai) értékek továbbvitelére, sokszor a reménytelenség tudatában. A levelezés ebben az időszakban – jobban, mint bármikor – szinte a legfontosabb nyilvánosság-fórummá válik – fogalmaz Mezei Márta.⁶⁵ Schediusnak a Miller Jakab Ferdinándnak írott leveleiből értesülhetünk először a *Zeitschrift* alapításának és egy tudós társaság szervezésének háttéréről. 1799 februárjában Miller közreműködését kéri a *Literarischer Anzeiger*, a *Neuer Courier aus Ungern* mellékleteként 1798/99-ben megjelentetett recenziós orgánum és a tudósok életrajzi lexikona számára, ugyan ez év májusában pedig először említi a tudós barátinak a *Zeitschrift* című folyóirat elindításának tervét, azzal a céllal, hogy a Magyarország minden részéről hozzá beérkező gazdag anyagot hasznosítsa és az értő közönség számára publikussá tegye.⁶⁶

Külföldi tanulmányúttjai, szerteágazó külföldi kapcsolatai és levelezése révén Schediusban megérlelődött a gondolat: Magyarországot úgy lehet a helyes irányba előremozdítani, ha a tudományos közvéleményen keresztül bekapcsoljuk Európa vérkeringésébe, tehát a magyar kultúrát és történelmet megismertetjük a külfölddel. Ez a szándék hívta életre az 1802–1804 között megjelenő *Zeitschrift von und für Ungern* című folyóiratot, amely az időszak legigényesebb lapja volt az egész Monarchia viszonylatában, s kiadója számára a legnagyobb hazai és külföldi elismertséget jelentette mind a kortársak, mind az utókor részéről.⁶⁷ Sche-

⁶² DEÁK Eszter, *Két magyarországi értelmiségi a jakobinus-szövetkezés után = Sic itur ad astra*, 1988, 63.

⁶³ FRIED 1981, i. m. (57. j.), 83.

⁶⁴ *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur*. 6 Bde. Pest: Patzkó (Bd. 1–4), Hartleben (Bd. 5–6), 1802–1804.

⁶⁵ MEZEI 1994, i. m. (9. j.), 20–21.

⁶⁶ „Um den vielfältigen Stoff, der mir von allen Seiten Ungerns jetzt zuströmt, besser benutzen, und schneller dem literarischen Publikum mittheilen zu können, habe ich mich entschlossen, außer dem Literarischen Anzeiger, auch noch Journal von und für Ungern, mit dem Anfange künftigen Jahres herauszugeben, wozu ich mir nun auch Ihre fernere Mitwirkung und freundschaftliche Hilfe erbitte. Es wird sich vorzüglich auf Geschichte, Geographie, und Naturkunde von Ungern erstrecken.” Schedius Miller Jakab Ferdinándnak, Pest, 1799. május 15. OSZKK Quart. Lat.781. f. 159–160.

⁶⁷ A folyóiratról vö. FRIED 1981 (57. j.); FRIED, István, *Funktion und Möglichkeiten einer*

dius folyóiratának interdiszciplináris koncepciójában meghatározó előzménynek tarthatjuk a Karl Gottlieb Windisch (Schedius apósa) által kiadott *Ungrisches Magazin* (1782–1787), amelynek profiljában a történettudomány mellett fontos helyet kapnak a természettudományok, az orvostudomány, hisz a felvilágosodás képviselői számára a történelem egyben a természet története, antropológia és kultúraanalízis. A kollektív múlt és a jelen individuuma egységként áll a tudományos kutatás fókuszában, s a múlt értékeire úgy tekintenek, mint a virágzó jövő alapjára. Ezek a tudósok még egyetemes szempontból vizsgálják a magyar történelmet, a magyar nép, nyelv és kultúra fejlődését illető kérdéseket.⁶⁸ Az 1790-es években a pesti egyetemi tanárokból, tudósokból formálódott értelmiségi körből került ki elsősorban a folyóirat munkatársi gárdája, melynek eszménye a sokoldalúan képzett, a humaniorákban és az országot érintő gyakorlati kérdésekben egyaránt jártas tudós szakember volt. A lap a 90-es évek eszmeiségét próbálta továbbvinni a kultúra és a tudomány terén: a benne közölt széles tematikájú publikációk azt a véleményt közvetítik, hogy az ország topográfiai, földrajzi, ásványtani adottságainak stb. megismertetése, tudományos elemzése gyakorlati haszonnal is bír a magyarországi állapotok jobbítása érdekében, mindez azonban egyfajta burkolt kritikát is megfogalmaz az ország jelenlegi helyzetéről.⁶⁹

A *Zeitschrift* szerzőgárdája (Johann Christian Engel, Schönvisner István, Kitaibel Pál, Asbóth János, Miller Jakab Ferdinánd, Berzeviczy Gergely) magas színvonalú tudományos, kritikai célnak, egyben a felvilágosító-népszerűsítő elvnek is megfelelő cikkeikben, tanulmányaikban ismertették a magyar kultúrát és történelmet a hazai és külföldi, főleg a német nyelvterület olvasóival. Egyúttal a folyóirat a hazai tudós társadalom véleménycseréjének fóruma is volt. A *Zeitschrift* elindításának évében szintén az egyetemi tudóskörrel (Schraud Ferenc, Winterl Jakab, Kitaibel Pál, Tomtsányi Ádám, Kultsár István, Festetics János) indult útjára az az akadémiaalapítási kísérlet, amely a korabeli társaságszervezési próbálkozásokhoz hasonlóan megvalósulása előtt meghíusult.⁷⁰ A magyarországi

deutschsprachigen Zeitschrift in Ungarn, Die Zeitschrift von und für Ungern = Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa, Hrsg. István Fried, Hans Lemberg, Edith Rosenstrauch-Königsberg, Berlin, Camen, 1986, 139–157. BLASKÓ, Katalin, „Aus inniger Überzeugung von der Nützlichkeit und Nothwendigkeit einer solchen Anstalt für Ungern”, Ludwig Schedius’ Zeitschrift von und für Ungern = *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest*, Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten, hrsg. Wynfried Krieglleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer, Bremen, Edition Lumière, 2011, (Presse und Geschichte–Neue Beiträge, 63), 69–188.

⁶⁸ VÖ. SEIDLER, Andrea, *Gelehrter Diskurs und die Entstehung der ersten Gelehrten Zeitschrift in Ungarn im späten 18. Jahrhundert = Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn*. Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert, hrsg. Norbert Bachleitner, Andrea Seidler, Wien, Lit, 2007, 27–28.

⁶⁹ FRIED 1981, i. m. 84–85.

⁷⁰ A 18. századi tudós társasági törekvésekről vö. SZELESTEI N. László, *Irodalom-és tudomány-szervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., OSZK, 1989; V. WINDISCH

természettudományos társaság, az *Ungarische Gesellschaft für Naturkunde, Ökonomie und Medizin* az alapítók szándéka szerint hivatalos, illetve uralkodói támogatással jött volna létre a nádor pártfogásával és a mecénás szerepét vállaló Eszterházy József elnökletével. Ez a 18. századi tudós társasági kísérletekhez hasonlóan hiú reménynek bizonyult, hisz Magyarországon a nemzeti kulturális és művelődési törekvések nem számíthattak az uralkodó vagy más, politikai és anyagi hatalommal rendelkező szerv ösztönzésére vagy támogatására.⁷¹ A társaság tervezete nyomtatásban is megjelent szerző nélkül,⁷² a természettudományos szakirodalom Kitaibel Pált, a filológia Schediust feltételezi szerzőjének.⁷³ A vállalkozásból csupán az előkészítő bizottság ült össze 1802. március 6-án, amikor is elfogadták a tervet. A megfogalmazott cél a természettudományi ismeretek bővítése és terjesztése Magyarországon, a legkomplexebb megközelítésben, amelybe az általános természettudomány, zoológia, botanika, mineralógia, kémia, fizika, gazdaságtan, technológia, orvostudomány, matematika, mechanika és hidraulika egyaránt beletartozik, s ebben az egységes koncepcióban egy alapos, gyakorlati haszonnal is járó honi földleírás – *Erdkunde* céljait szolgálná. A tervezet a 18. századi honismereti iskola jegyében, mindenekelőtt Windischre támaszkodva a természettudományokat egységes szemléletben kívánta átfogni, s Magyarországot ilyen módon „feltárni”. Ez a mindenre kiterjedő, pontos szabályzat, amelyet a természettudományos irodalom egyértelműen a *Plantae rariores* szerzőjének nevéhez köt, a majdan létrejövő Természettudományi Társaság szervezetének is mintául szolgált.⁷⁴ A tervet hosszú huzavona után 1808-ban végleg elutasították. Mindezeket a célkitűzéseket a társasági tervben is feltüntetett szakembergárda végső soron a *Zeitschrift* hasábjain megjelenő publikációiban, ebben az „akadémia nélküli akadémiai értesítőben”⁷⁵ valósíthatta meg.

Az 1802-ben tett tudóstársaság-alapítási kísérletéről, tervéről ez év március 19-i levelében számolt be először Miller Jakab Ferdinándnak, egyben kéri részvételét a társaság munkájában. Megjegyzendő, hogy a Zách János Ferencsel folytatott levelezéséből az derül ki, hogy 1800–1801 körül egy földrajzi intézet megalakítását („geographisches Institut”) szerette volna véghezvinni Schedius a kormány támogatásával,⁷⁶ és éppen Zách tanácsára, biztatására született meg

Éva, Kovachich Márton György *a forráskutató*, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1998 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 24), 48–54.

⁷¹ Vö. SZELESTEI N. 1989, i. m. 115.

⁷² *Plan zu einer Ungarischen Gesellschaft für Naturkunde, Ökonomie und Medizin*, Pest, Joseph Patzko, 1802.

⁷³ GOMBOCZ Endre, *A magyar botanika története*, Bp., MTA, 1936 (A magyar flóra kutatói), 310–311; BLASKÓ, KATALIN, *Ökonomische Reformbestrebungen in den ungarischen Zeitschriften um 1800 = Interkulturelle Erkundungen*, Leben, Schreiben und Lernen in zwei Kulturen, I. hrsg. Benedek, Andrea, Renata Alice Crisan Szabolcs, János-Szatmári et. al, Frankfurt, M., Berlin, Bern, Lang, 2012, 175.

⁷⁴ GOMBOCZ 1936, i. m.; VEKERDI 1996, i. m. 16–18.

⁷⁵ VEKERDI 1996, i. m. 19.

⁷⁶ *Schedius Lajos Zách János Ferencnek*, Pest, 1801. január 14.

az új tervek a természettudományos priváttársaság alapítására.⁷⁷ Schedius május 9-i levelében már a hivatalos bejegyeztetéséről esik szó, egyben felkéri Millert az ügyvivői posztra, egy héttel később pedig már arról tudósít, hogy megküldték az okiratot az uralkodónak hivatalos jóváhagyásra. A magyar nyelv ügye is szóba kerül a Millernek szóló levelekben: az országgyűlés kapcsán jegyzi meg Schedius, hogy többen megütköztek a magyar nyelvű felszólalásokon. Lelkesen említi két levelében is Nouseul⁷⁸ bécsi színészt, aki 1802 májusában magyar nyelvű darabokkal lép fel magyarországi városokban, s némi malíciával jegyzi meg: amit a magyarok Magyarországon nem tudtak elérni, azt most szegényünkre egy német viszi véghez.⁷⁹

Schedius, Miller révén azon tudósok közé tartozott, akik már Széchényi Ferenc enki könyvtárát is tudományos céllal használták, az 1802-ben megalapított könyvtár ajándékozójának névsorában is szerepel, s 1822-ben a nemzeti könyvtár reinventálását végző bizottság elnökének nevezték ki.⁸⁰ Széchényi és Schedius kapcsolatáról két fennmaradt levél tanúskodik: Schedius katalógust köszönő levele 1802 végéről és a következő év januárjában írott levele, melyben a *Zeitschrift* kiadásához nyújtott támogatásáért mond köszönetet a grófnak.⁸¹ Amikor Széchényi Ferenc az 1802-ben megalapított országos könyvtár propagálására több mint 550 példányban megküldte a gyűjtemény első katalógusát a korszak kiemelkedő íróinak, tudósainak, Schedius is ott volt a címzettek között. A kortársak több száz köszönőlevelével együtt válaszlevelének autográfját Széchényi „díszes emlékjelként” az utókor számára gondosan megőrizte a Nemzeti Könyvtár Kézirattárában.⁸² A Széchényi által 1799–1800-ban kiadott könyvtárkatalógusok első három kötetéről a *Zeitschrift* közölte a legterjedelmesebb, legalaposabb ismertetést, minden bizonnyal Schedius tollából.⁸³ 1803 elejétől fonódhatott még szorosabbra a kötelék Széchényi és a lap között, amikor is a nemzeti könyvtár számára beérkező megsokasodó könyv- és egyéb adományok hatására a gróf úgy döntött, hogy az ajándékozók nevét saját költségén rendszeresen közzététi a bécsi *Magyar Kurírban* és *Magyar Hírmondóban*, valamint a *Zeitschriftben*. Schedius lapja több számában is tudósít Széchényi könyvtáralapításáról, majd a könyvtárnak tett

⁷⁷ Zách János Ferenc Schedius Lajosnak, Seeberg, 1801. április 30.

⁷⁸ Nouseul, Johann Josef (1747–1821), a bécsi Burgtheater színésze, színházigazgató.

⁷⁹ „Was bisher in Ungern durch Ungern nicht ausgeführt werden konnte, das wird jetzt zu unserer Beschämung ein Deutscher bewirke.” Schedius Lajos Zách János Ferencnek, Pest, 1802. május 9., május 16.

⁸⁰ Vö. BERLÁSZ Jenő, *Az Országos Széchényi Könyvtár története, 1802–1867*, Bp., OSZK, 1981, 120, 163.

⁸¹ Schedius Lajos Széchényi Ferencnek, Pest, 1802. december 10. (OSZK Kézirattára, Fol. Lat. 1678. Tom. II. f. 119–120.); 1803. január 19. (MOL P 623. Széchényi család levéltára, I. k. 9. sz. 56. 32 cs.)

⁸² *Levélben értesítsen engem!* Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról, szerk. válogatta, sajtó alá rendezte Deák Eszter, Zvara Edina, Bp., Kossuth–OSZK, 2012.

⁸³ *Zeitschrift*, Bd. 2, 334–338.

jelentősebb adományokról.⁸⁴ Miller Jakab Ferdinánd (1740–1823), Széchenyi Ferenc gyűjteményeinek őre, a könyvkatalógusok egyik összeállítója (a kézirat-katalógus későbbi szerkesztője) az egyik legtöbbet publikáló szerző Schedius *Zeitschriftjében*. A lap három évfolyamában hét hosszabb tanulmányt tett közzé könyv- könyvtár- és nyomdatörténet, irodalomtörténet, történelem és természet-tudományi-topográfiai témában.⁸⁵

Az 1795 utáni időszakban az irodalmár-filológus egyre intenzívebben fordul a természettudományok és a földrajz felé. A Schedius-levelezés anyagának egy jelentős része földrajzi, csillagászati tematikájú, jól dokumentálva azt, milyen fontos szerepet játszott Schedius sokoldalú tevékenységében a földleírással, térképészettel kapcsolatos munkálkodása. Egyetemi kollégája, Pasquich János (1753–1829) matematikaprofesszor, a budai csillagvizsgáló igazgatója ismertette meg Schediust Zách János Ferencsel, a magyarországi születésű Németországban élő csillagással. Pasquich 1799-ben hagyta el Pestet, minden bizonnyal az egyetem „szabad szellemű” tanárai elleni vizsgálódások következményeként; Schediusnak 1799-ben Lipsceből küldött levelében a Magyarországról való távozásának okát a vallási intoleranciában nevezi meg: amíg a papok fondorlatos uralma fennáll, és nem viselkedhet odahaza igaz lutheránus keresztényként, nem tér vissza hazájába.⁸⁶ Pasquich, aki 1798-ban Lipscebén került kapcsolatba Záchcsal, annak meghívására másfél évig dolgozott a Gotha melletti Seebergen létesített csillagvizsgálóban, s ő keltette fel Zách érdeklődését a hazai viszonyok, valamint a Lipszky-féle új Magyarország-térkép ebben az időben kezdődő előkészületi munkálatai iránt.⁸⁷

Zách János Ferenc (1754–1832), az Európa-szerte elismert csillagász és geodéta sokat tett a modern térképészet megszületése érdekében, egyrészt konkrét megfigyeléseivel, méréseivel, másrészt az általa kiadott csillagászati szaklapokkal.⁸⁸ Zách 1780-ig a lemergi egyetem mechanikatanára, majd amikor II. József megszüntette professzori állását, 1786-ban II. Ernő szász-gothai herceg szolgálatába lépett, aki megbízta egy csillagvizsgáló létesítésével a Gotha közeli Seebergen. 1798-ban indította meg az *Astronomische und Geographische Ephemeriden* (AGE) című folyóiratot (1800-tól *Monatliche Correspondenz* néven jelenik meg), mely az első olyan fórum, ahol a csillagászok és geográfusok kölcsönösen érte-

⁸⁴ DEÁK, ZVARA 2012, i. m.34.

⁸⁵ Vö. *Zeitschrift*, 1802, Bd. 1, 189; Bd. 2, 208; 1803, Bd. 3, 165, 305; Bd. 4, 182, 202, 357, 420; 1804, Bd. 5, 84; Bd. 6, 75.

⁸⁶ Pasquich Schediusnak, Lipcse, 1799. április 18.

⁸⁷ Pasquich és Zách kapcsolatáról vö. VARGHA Magda, *Zách János Ferenc csillagász 1754–1832*, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2003, 69–70. – Pasquich 1802 után visszatért Budára, s József nádor személyében pártfogóra talált. Schedius segítségével került a nádor környezetébe, ahol csillagászati előadásokat is tartott. 1806-ban kapott engedélyt a nádortól, hogy a Gellérthygyen egy új csillagvizsgálót építtessen. A Schediusszal szintén levelezésben álló Joseph Littrow osztrák csillagászt hívta meg ide munkatársául, aki 1816-ban, majd 1820-ban került a bécsi csillagvizsgáló élére. Vö. VARGHA 2003, i. m. 186–191.

⁸⁸ Életéről és működéséről l. VARGHA 2003, i. m.; BROSCHE–VARGHA 1984, i. m. (4. j.), 5–42.

sülhetnek egymás legújabb eredményeiről. Az AGE úti beszámolókat, készülő térképek vagy felmérések munkabeszámolóit, statisztikai leírásokat, csillagászati megfigyelések eredményeit, levelező rovatában pedig a szakemberek ilyen témájú egymásnak írott leveleit közölte; mindez a csillagászok együttműködését szolgálta, hisz a minél pontosabb meghatározásokhoz szükség volt egymás észleléseinek, méréseinek egyeztetésére. Zách az AGE megindításának évében szervezte meg azt az asztronómiai tudományos találkozót a *Seebergen*, melyen a korszak híres szakemberei vettek részt, többek között Joseph Jérôme Lalande, Johann Elert Bode, Johann Kaspar Horner, akik a kor csillagászati tudományának aktuális kérdéseit egyeztették. 1804-ben pártfogója, II. Ernő halála után hagyta el a Seeberget, s még igen kalandos és termékeny életútja során Európa számos országában megfordult, kapcsolatban állt a legnevesebb csillagászokkal, tagja lett számos neves tudományos társaságnak.

Zách és Schedius 1798-tól 1802-ig dokumentálható levelezése alapvetően Lipszky János Magyarország-térképe, a *Mappa Generalis Regni Hungariae* előkészítő munkálataihoz kapcsolódik, melyben Schediusnak több szempontból is igen jelentős szerepe volt.⁸⁹ A nádor támogatásával meginduló vállalkozás célja Magyarország első modern, nem katonai célú fölmérése, melynek során az elsődleges feladat az ún. csillagászati alappontok meghatározása volt az asztronómia módszerének segítségével, ami a korábnál pontosabb és egzaktabb helymeghatározást tett lehetővé, s mint ilyen alapvetően szükséges volt egy modern térkép megalkotásához. (Az elsőrendűnek nevezett alappontok fontosságát maga Lipszky fejtette ki Zách folyóiratában.⁹⁰) Schedius, aki József nádor révén kapcsolódott be a vállalkozásba, a *Zeitschrift*ben hazai és külföldi nyilvánosságot biztosított a munkálatok megindulásának,⁹¹ ezen kívül kiterjedt levelezésével jelentősen hozzájárult a földrajzi-csillagászati adatok gyűjtéséhez, kicseréléséhez, pontosításához. Schedius a Lipszky-térkép előkészületeiben egyfajta koordinálótudósító funkciót töltött be a szakemberek között, egyúttal összekötő volt a munkát a kormányzat részéről támogató József nádor és a magyarországi pártoló nemesek, Podmaniczky József és Festetics György között is, s a Helytartótanácsnak benyújtott folyamodványok jelentős részét is ő írta. Amikor a Napóleon-elleni nemesi felkelés idején Lipszky János hadba vonult, Schedius vette át a térkép kiadásának és terjesztésének feladatait, ő állította össze a megyéknek küldött névjegyzéket, és a közvéleményt is rendszeresen tájékoztatta az eredményekről.⁹²

⁸⁹ A *Mappa Generalis* elkészítéséről és Schedius szerepéről a Lipszky-féle térkép munkálataiban vö. REISZ T. Csaba, *Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében* (Lipszky János segítői. Térképészeti vállalkozásának ismertetése), Bp., Cartofil, 2002, 100. ff.

⁹⁰ *Monatliche Correspondenz zur Beförderung der Erd- und Himmels-Kunde*, 1803, Bd. 8. LIPSZKY, Johann, *Nachricht von der geographischen Karte von Ungarn in neun Blättern, und Einrichtung derselben*, idézi REISZ T. 2002, i. m. 163.

⁹¹ Vö. Lipszky tanulmánya, *Geographische Längen- und Breitenbestimmungen in Ungern = Zeitschrift*, 1802, Bd. 2, 47–53.

⁹² Vö. REISZ T. 2002, i. m. 161–162.

E mellett azonban elsősorban csillagászokkal folytatott levelezésében (Zách, Bogdanich, Littrow, Triesnecker) tett sokat a térkép ügyéért.

Zách 1798. május 23-i válaszleveléből tudjuk, hogy Schedius első, 1798. május 7-i levelében beszámol az új földrajzi vállalkozásról, Magyarország pontos térképének elkészítéséről, és arról is, hogy Lipszky már évek óta foglalkozik részfelmérésekkel, anyaggyűjtéssel, az országról ugyanis kevés földrajzi meghatározás van és azok is pontatlanok. Zách rövidesen megérkező válasza lelkes támogatásáról biztosította az egész vállalkozást, melynek rendelkezésére fogja bocsátani saját mérési eredményeit, s a munka menetéről beszámolókat fog közölni lapjában. Ezen kívül felkéri Schediust, hogy tudósításokkal, recenziókkal segítsen abban, hogy az *AGE* minél több információt közölhessen Magyarországról. Zách lelkes elkötelezettséget mutat a Magyarország-térkép munkálatai iránt.⁹³ Schedius kérésére összefoglalja, hogy a helymeghatározások közül melyeket lehet felhasználni, javasolja a Murdoch-féle vetület alkalmazását a térkép hálózatának megszerkesztésében, (ennek leírását 1799. január 26-i levelében el is küldte Schediusnak), s számos érvel, adattal és módszertani tanáccsal gazdagította a vállalkozást, amelyek aztán esetenként a későbbi térképpel kapcsolatos irományokban szó szerint felbukkannak.⁹⁴ Schedius leveleiben folyamatosan beszámol a térképpel kapcsolatos fejleményekről, Zách pedig rendszeresen közli azokat folyóiratában a „Correspondenz-Nachrichten” rovatban. Ennek köszönhető Schedius Záchnak írott leveleinek fennmaradása. 1798. november 16-i levelében tájékoztatja Záchot a felmérési munkálatokra közpénzből indított expedíció tervéről, s ettől kezdve majd egy éven át a Bogdanich-expedíció hírei állnak a Schedius–Zách levelezés központjában: Schedius folyamatosan tudósítja a németországi csillagászt az eredményekről, s az *AGE*-ben megjelenő leveleiből az európai szakmai közvélemény is értesülhet minderről.

A Lipszky-féle térkép létrehozásához szükséges mérésekkel, csillagászati megfigyelésekkel Bogdanich Imre Dánielt, a budai csillagvizsgáló adjunktusát bízta meg az egyetemi tanács. A szlavóniai születésű Bogdanich Imre Dániel (1762–1802) a magyarországi csillagászat nagyreményű fiatal tehetsége, kiváló matematikusként Pasquich János tanítványa volt a pesti egyetemen, előbb a nagyváradi akadémia tanára, majd 1796-tól a budai Csillagvizsgáló adjunktusa lett. Minthogy a térképészeti felmérésekhez először egy ún. csillagászati alappont-rendszert kellett meghatározni, illetve kiépíteni, s Magyarország területén csupán néhány város fekvésének volt ismert a pontos koordinátája, az adatok hiányossága miatt Lipszky a nádornál kérelmezte Bogdanich kiküldetését a felmérési munkálatokra. Bogdanich 1798–1800 között, majd 1801 első felében két expe-

⁹³ Zách szerepéről a Lipszky-térkép kapcsán vö. VARGHA Domokosné, *Zách János Ferenc szerepe Lipszky Magyarország-térképének megszületésében = A magyar térképészet nagyjai*, Lipszky János 1766–1826, Mikovinyi Sámuel 1700–1750, tudományos emlékülések előadásai és kiállítási katalógus, Bp., OSZK, Osiris, 2001 (Libri de libris), 62–72.

⁹⁴ REISZ T. 2002, i. m. 101.

díciót vezetett.⁹⁵ 1798. december 16-án indult első útjára, melynek során Fiume és Károlyváros környékén igen mostoha időjárási viszonyok között dolgozott, s egészsége nagyon megrendült. Schedius 1799. január 31-i levelében tudósítja minderről Záchot, s megjegyzi, sajnálatos, hogy néhány jobb műszert, egy Hadley-féle sextánst vagy egy Emery-féle kronométert nem tudott magával vinni. Későbbi beszámolóiból azonban arról is értesülünk, hogy báró Podmaniczky József egy jó minőségű tükörszextánst, gróf Széchényi Ferenc pedig egy angol zsebchronométert adományozott az expedíció számára, s a felhívásra Zách is küldött egy műszert a mérések megkönnyítésére. Bogdanich – tudomásunk szerint – egyetlen fennmaradt, 1799. május 8-i Schediusnak szóló levelében a helyszínen végzett méréseiről számol be, mondhatjuk „egyenes tudósításban”. 1799 márciusában Carlopagóban (Karlobag), április–májusban pedig Dubica mellett folytatott méréseket – többször éjszakákon át, alvás nélkül –, s munkáját gyakran gátolta a kedvezőtlen időjárás, sőt néha a helyi lakosság ellenállása is. (Műszereivel valamiféle gyanús szerzetnek gondolták.) Mérési adatait Schedius továbbította Záchnak, aki saját mérési adataival, számításaival segíti a munkát. Bogdanich egyik mérési eredménye – Fiume szélességi adatának jelentős eltérése az addigi legjobbnak tartott térképen megadottétól – megdöbbentette Záchot, és nagy visszhangot keltett a korszak tudósai körében.⁹⁶ Az adatok matematikai kiértékelése tehát levelezés útján történt: Bogdanich mérési adatait Lipszky vagy Schedius továbbítja Záchnak, aki maga is végzett számokra földrajzhosszúság-számításokat, de a budai csillagvizsgáló igazgatója, Taucher Ferenc, illetve a bécsi egyetem professzora, a Schediussal szintén levelezésben álló osztrák csillagász, Franz Triesnecker is bekapcsolódott a munkába.⁹⁷ 1801 közepén Bogdanich újra útnak indult, most az ország északi részének felmérésére, de az expedíciók során átélt sok nélkülözés miatt szerzett súlyos betegsége elhatalmasodott, útját megszakítva hazatért, és a következő év januárjában Budán meghalt. Schedius megrendülten számolt be Záchnak az utolsó napokról 1802. február 3-i levelében, s közölte Szerdahelyi György Alajos Bogdanich emlékére írott latin nyelvű búcsúversét is.⁹⁸ Schedius és Zách levélváltása 1802-ben véget ért, de folytatódott a kapcsolattartás és levelezés Zách és Lipszky János között, akit Schedius ismertetett meg

⁹⁵ Bogdanich expedícióiról l. REISZ T. 2002, i. m. 112–118.

⁹⁶ REISZ T. 2002, i. m. 113–114; BARTHA Lajos, *Bogdanich Imre Dániel felsőgeodéziai méréseinek eredményei Lipszky Magyarország-térképének tükrében = A magyar térképészet nagyjai* 2001, (93. j.), 27–33.

⁹⁷ Triesnecker, Franz (1745–1817) ausztriai jezsuita teológus, asztronómus, 1792-től Hell Miksa utódaként a bécsi csillagvizsgáló igazgatója, az új bécsi csillagvizsgáló létrehozója. Schediusszal való levélváltása: *Schedius Triesneckernek*, Pest, 1798, május 20.; *Triesnecker Schediusnak*, Bécs, 1798, május 26.

⁹⁸ Schedius Bogdanich haláláról megemlékezik a *Zeitschrift Todesfalle*-rovatóban is, 1802, Bd. 1., 266–269.

a gothai csillagással. Schedius leveleihez hasonlóan Lipszky hozzá intézett leveleit is közzé tette az AGE-ben.⁹⁹

A Lipszky–Zách–Bogdanich–Schedius-levelezésből azt látjuk, hogy Schedius volt e vállalkozás fő koordinátora: hozzá érkeztek be és ő küldte tovább a fontos információkat, mérési eredményeket a megfelelő személyeknek levelezés útján, így a tudós világ értesülhetett a magyarországi mérések és a Lipszky-féle térkép készületének eredményeiről. Ezek a levelek, melyek a modern magyarországi térképészet és csillagászati-geodéziai tudomány első eredményeit dokumentálják, a bennük közölt mérési adatokkal komoly forrásértéket jelentenek a tudománytörténet számára is.

A munka eredményeként megjelent Magyarország-térkép, a *Mappa Generalis Regni Hungariae*,¹⁰⁰ a 19. század elejének legpontosabb, hosszú ideig használatos térképe, amelynek adatai messze felülmúlták az addigi térképészeti vállalkozásokét. Schedius azonban részese lévén a Lipszky-térkép munkálatainak, tisztában volt annak hiányosságaival, s az időközben történt objektív változások, a folyószabályozások és útépitések is szükségessé tették a korábbi adatok korrekcióját. Ezért adta ki Blaschnek Sámuel mérnök-térképésszel az 1830-as években a Lipszky-térkép javított változatát a változások figyelembe vételével. A Schedius–Blaschnek-féle Magyarország-térkép a reformkori magyar térképészet egyik legsebb és igen jó színvonalú, tudományos igényű munkája.¹⁰¹

Schediusban már régen érlelődött a terv egy új térkép kiadására, mikor a 30-as évek elején szövetkezett a munkára a sziléziai származású Blaschnek Sámuel (1789–1854) mérnök-térképésszel – aki egyébként Schedius baráti köréhez tartozott, pesti házában lakott, s város térképeivel már nevet szerzett –, egy általános posta- és úttérkép kiadására.¹⁰² Az ügy hasznára vált, hogy fiát, ifjabb Schedius Lajos Edvárdot 1831-ben kinevezték a Helytartótanács titkárává, s így a nádor közvetlen munkatársaként nagyban segítségére lehetett apjának, hisz a Helytartótanács alá tartozó mindenfajta vízügyi szabályozási, építési munkálatról első kézből értesült.¹⁰³ Schedius a készülő térképet 1831 végén hirdette meg a *Hazai és Külföldi Tudósítások* melléklapjában, a *Hasznos Mulatságokban*. A munka 1832-ben kezdődött, Blaschnek mérnök a Helytartótanács alá tartozó Építési Igazgatóság újabb térképeit felhasználva korrigálta és újrarajzolja Lipszky térképét, a technikai kivitelezés vezetője Karl Stein, a kor neves bécsi térképmetszője volt, az ő bécsi műhelyében készültek a térképlapok. A munkát feltartóztatta és lassította a megjelenést a cenzúrahivatal akadékoskodása annak kapcsán, hogy Galícia Magyarországhoz hasonló részletességgel volt kidolgozva, és ebből adódha-

⁹⁹ Zách és Lipszky kapcsolatáról vö. VARGHA 2001; VARGHA 2003.

¹⁰⁰ *Mappa Generalis Regni Hungariae partiumque adnexarum...* Pesthini 1804–1808.

¹⁰¹ *Magyar Ország Horvát, Tót, Dalmát és Erdély országok a Tenger mellék' és a Végőri vidékek 'közönséges pósták és utak' földabrosza... – Vollstaendige general Posten-und Strassen-Karte des Königreichs Ungarn...* Pesten, SCHEDIUS Lajos, BLASCHNEK Sámuel, 1833–1836. (9 szelvény)

¹⁰² FALLENBÜCHL Zoltán, *Adalékok Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel Magyarország-térképe kiadásának történetéhez = OSZK Évkönyve 1965/66*, Bp., 1967, 446–455.

¹⁰³ A térkép 1842-es kiadásával kapcsolatos levele atyjához, Buda, 1842. július 13.

tott a vád, hogy a térkép Galíciát, mint Magyarország melléktartományát tünteti fel, szemben az osztrák örökös tartományokkal.¹⁰⁴ Schedius levelezésében pontosan végigkövethető a térkép munkálata Stein 1832–1840 között írt közel száz (94) és Blaschnek 1832–1842 közötti évekből fennmaradt közel kétszáz (174) levélből. Ez a nagy mennyiségű, meglehetősen rossz állapotban ránk maradt forrásanyag részletes méréseket, számításokat, szélességi és hosszúsági fokokat, tehát túlnyomórészt adatokat tartalmaz, és voltaképp nem is hagyományos értelemben vett levelekről, hanem a térkép előkészületének munkaanyagáról van inkább szó, ezért külön térképészeti forráskiadásba kívánkozik.¹⁰⁵ A térkép ügye végül 1835 decemberében kikerült a bécsi cenzúra és a rendőrség hatásköréből, és ismét József nádor közbenjárására bizonyos helyesbítésekre rábeszélve Schediust, folytatódhatott a munka 1836 folyamán. A „kikényszerített” javítás, vagyis Galícia mellett a morva és osztrák területek részletesebb kidolgozása, csak hasznára vált a térképnek. A kész lapok 1837 folyamán jutottak el az előfizetőkhez. A reformkori magyar térképészet egyik legszebb, három kiadásban megjelent, igen jó tudományos színvonalú kiadványa készült el, melyet a forradalom katonai vezetése is jól tudott hasznosítani.¹⁰⁶

Schedius hosszú éveken keresztül foglalkozott egy modern földrajz tankönyv megírásának tervével. Zách Ferencnek két levelében is említi: szorgalmasan dolgozik egy korszerű magyarországi földleíráson az alsóbb iskolák számára, amely Magyarország történetét is magába foglalná, s amelyre a Weingand-könyvkereskedéstől kapott megbízást.¹⁰⁷

1810-ben Romy Károly Györgynek azt állítja, már majdnem kész a munka, csak a megfelelő körülményeket várja megjelentetésére.¹⁰⁸ A Magyarország-

¹⁰⁴ Vö. FALLENBÜCHL 1967, i. m. 448.

¹⁰⁵ Slovenský národný archív Bratislava, Rod Adony, Karton 40–42. Mikrofilmen megtalálható OSZK Térképtára. Vö. még REISZ T. 2002, i. m. 237–238.

¹⁰⁶ A térképen a továbbiakban folyamatosan dolgoztak, és végeztek javításokat az 1847-es kiadásig. Erre utal Schedius két fiának levele is 1842-ből a térkép ügyében (*Karl Schedius atyjához*, Bécs, 1842. április 26.; *iff. Schedius Lajos atyjához*, Buda, 1842. július 13.) – A Schedius-térkép kiadásának történetéről és kiadásváltozatairól vö. PÁSZTI László, *Scheidus Lajos és Blaschnek Sámuel Magyarország-térképének kiadásváltozatai = Geodézia és Kartográfia*, 2002, 12–17; Uő., *Kiegészítés Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel Magyarország-térképének kiadástörténetéhez = Geodézia és kartográfia*, 2012, 9–12.

¹⁰⁷ Schedius Záchnak, Pest, 1799. december 26.; 1801. április 5. – „Ich arbeite jetzt fleissig an meiner kleinen Erdbeschreibung für Ungarn, zum Gebrauch für die untern Schulen, die sich über alle Ungarische Erbländer erstrecken und zugleich eine kurze Geschichte von Ungarn enthalten soll. 1801. áprilisában pedig a következőt: An einer allgemeinen Geographie Ungarischer Sprache, ungefähr nach dem mittlern Lehrbuch von Fabri, wird jetzt hier gearbeitet. Es ist dieses ein wahres Bedürfniss für unsere Nation, da wir bisher nur ein sehr seichtes Werk aufzuweisen hatten, das noch dazu nicht mehr zu bekommen ist. Die Buchhändler Weingand et Comp. haben sich zum Verlag desselben entschlossen, und mich ersucht, die Revision dieser Arbeit zu übernehmen. Ich werde alle Hülfsmittel benutzen, um den neuesten Zustand aller Reiche darin gehörig anzugeben...”

¹⁰⁸ Vö. *Schedius Lajos Romy Károly Györgynek*, Pest, 1810. november 11.

térkép első hirdetésében 1831. december 30-án egy „föld leírási könyv” kiadását is kilátásba helyezte.¹⁰⁹ Ez a mű azonban végül nem készült el. Talán az időközben megismert új koncepció, a berlini Karl Elias Ritter (1779–1859) professzor kulturálisföldrajz-felfogása térítette el ettől az eredeti szándékától, s nem egy egyszerű földleírást, hanem történeti, természeti és néprajzi tekintetben is teljes, egységes képet adott volna az országról. Erre utal a *Pesther Tageblatt* 1839-ban megjelent három részes cikke, amelyben az újfajta földrajzfelfogást méltatja Ritter szellemében, mely a természetrajz, néprajz és történelem együttes, összefüggő szemléletét tűzi ki célul a modern tudományos vizsgálat számára.¹¹⁰ Az új munka tervéről Toldy Ferenc is tudósít: [Schedius] „bele kezde hazánknak egy, Ritter szellemében szerkesztendő földiratába, melyezt természeti, történeti, néptani és földtani egységként állítandá elé.”¹¹¹ Schedius és Ritter kultúrtörténeti földrajz-programja feltűnő hasonlóságot mutat, s mindkettő a göttingeni statisztikai iskola felfogásában gyökerezik, mely szerint a földrajznak a földdel, mint az ember lakóhelyével kell foglalkoznia, s ennek segítségével olyan ősfarmák és típusok feltárását remélte, melyekkel az ember és az emberi közösségek lényegi minősége leírható.¹¹² Kapcsolatukat levél is alátámasztja: Schedius 1845-ben fordul Ritterhez, megküldve neki az általa kiadott Magyarország-térképeket, s írásában kifejti, hogy a térképészet megújult az utóbbi időszakban, s az ő munkája ennek az új koncepciónak próbál megfelelni elvi és technikai vonatkozásban is. Eredményének szakavatott megítélését várja az általa igen nagyra becsült német tudóstól.¹¹³

Schediusnak Kazinczy Ferencsel folytatott levelezése az 1803–1806 közötti években követhető nyomon a fennmaradt levelek alapján, vagyis abból az időszakból, amikor Kazinczy a fogságból való szabadulása után kialakította új fordítási és nyelvújítási koncepcióját, átdolgozta korábbi fordításait, és a Csokonai-örökség körüli vitái zajlottak Debrecennel. Korábbi elemzésekben kettőjük kapcsolatáról és az egymásról alkotott véleményükről Schediusra vonatkozóan inkább a bíráló, negatív véleményt olvasták ki a Kazinczy-idézetekből, s ebben elsősorban Schediusnak német anyanyelvűségére, s a verstani kérdésekben való hiányossá-

¹⁰⁹ *Hasznos Mulatságok*, 1833, I, 6–7, idézi FALLENBÜCHL 1967, i. m. 447.

¹¹⁰ *Würdigung der Geographie nach C. Ritters Ansicht = Pesther Tageblatt*, 1939, No. 1, 2, 3. – „Auf dieser Stufe der wissenschaftlichen Erkenntnis müssen Erd- und Völkerkunde einander durchdringen, so daß beider Inhalt sich deckt, und der, alle Wechsel hindurch gehende, natürliche und historische Charakter der Erdräume, verglichen mit den verwandten Bildungen, und zusammengehalten mit seinen Gegensätzen, den Blick auf Natur und Geschichte in alter, mittler und neuer Zeit aufhellt.”

¹¹¹ Vö. BALOGH 2001, i. m. 358.

¹¹² Ritter ezt a koncepcióját az 1813–1819 közötti göttingeni kutatásai eredményeképp fogalmazta meg *Einleitung u. die ersten beiden Bände seiner Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen* (Berlin, 1817–1818) című, terjedelmes összefoglaló művében. Vö. BALOGH 2007, i. m. 358.

¹¹³ *Schedius Lajos Carl Elias Ritternek*, Pest, 1845. november 22. Közli BALOGH 2007, i. m. 359–361.

gaira utaló kijelentések játszottak szerepet.¹¹⁴ Nézetkülönbségük a neologizmus kapcsán a magyar nyelv keleti és nyugati jellegéről majd csak 1815 körül bontakozott ki, amikor is Schedius egyre inkább a magyar nyelv keleti vonását hangsúlyozza, Kazinczy pedig egyre inkább azt a véleményét, hogy jóllehet nyelvünk nincs rokonságban a nyugati nyelvekkel, de szervesen a nyugati irodalomhoz és kultúrához tartozunk, és csak ennek mintájára fejleszthetjük nyelvünket, irodalmunkat.¹¹⁵ Tény, hogy az 1815 körüli Kazinczy-levelekben Schedius személye olykor kissé negatív vagy inkább gunyoros színben jelenik meg, Doromby Karola Schedius-monográfiája is elsősorban ezeket ragadja ki. Többször szóba kerül a németajkú tudós magyar prozódiaiban való járatlansága, többek között Kisfaludy Sándor *Himfyje* kapcsán, melyet ő recenzált a *Zeitschrift*-ben. Szemere írja Kazinczynak: „De világos, hogy azt hitte, hogy a magyar nyelv accentuált nyelv és nem quantitások s Himfyt az accentuált német nyelv prosodiájának fő törvénye s fundamentoma a gyökér accentus szerént így scandalálhatta:...”¹¹⁶ Schedius Himfy-recenziója¹¹⁷ kapcsán Kazinczy 1805-ben így ír Kis Jánosnak annak apropóján, hogy Schedius Kulcsár István magyar nyelvi pályázata ismertetésének helyet adott a *Zeitschrift*-ben.¹¹⁸: „ha báró Prónay Sándor, Teleky, Schedius lesz a bíró, mi lesz ott?! Csudálok, hogy Schediust is ide zárom. Az ő lelke tudja, hogy én őtet becsülöm, még pedig igen nagyon és szeretem is. De, aki Himfyt úgy recenseálta, mint az ő *Zeitschrift*-jében recenseáltatott, nem támaszthatja-e azt a gyanút, hogy ezt is hibásan ítéli meg?”¹¹⁹ Eltérő véleményüket a magyar nyelv keleti illetve nyugati jellegének megítélése kapcsán Kazinczy többször is megírja a következő jelenetet: a színházban találkoznak, Kazinczy alig ismeri meg a szemüveges, „egészen előregedett” Schediust, (az ekkor negyvenhét éves Schedius egyébként kilenc évvel fiatalabb Kazinczynál) és a neologizmusról beszélgetnek. „Er ist nicht ganz meines Sinnes. Er sprach viel über Orientalismus der ungarischen Sprache und versprach mir auf mein dringendes Bitten, seine Ideen zu Papier zu bringen)”¹²⁰ Ugyanez Kis Jánosnak: „...Schedius holmit beszélt az Orientalismus és Occidentalismus felől, czifrán, de üresen. Miben áll az az Orientalismus? A’ szókbán? A’ szók’ hajtogatásaiban? összefüzéseiben? a’ forró képekben, figurákban? Vagy ő akada-el, ’s nekem az látszik, vagy én nem értet-

¹¹⁴ Vö. BALOGH 2007, i. m. 26–27. – Áttekintve a Schedius-kép alakulását, megállapítja, hogy a Váczy-féle Kazinczy-levelezés megjelenése, s annak Schediusra vonatkozó részletei gazdagabbá és árnyaltabbá teszik a korábbi kissé egyoldalú képet.

¹¹⁵ Vö. S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai*, A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban, Bp., Balassi, 2005, 345.

¹¹⁶ *Szemere Kazinczynak*, 1812. december 29. KazLev. X, 211.

¹¹⁷ *Zeitschrift*, 1802. Bd. 1, 234.

¹¹⁸ A pályázati kiírás Kulcsár István lapjának, a *Magyar Kurír*-nak 1804. évfolyamában jelent meg: „Mennyire ment már a’ Magyar Nyelvnek ki művelése?...” A bírálók között szerepelt Prónay Sándor, Révai Miklós, Verseghy Ferenc és Kulcsár mellett Schedius is. Vö. BÍRÓ i. m. 2010, 235.

¹¹⁹ *Kis Jánosnak*, 1805. június 14. KazLev. III, 377.

¹²⁰ *Rumy Károly Györgynek*, den 24. April 1815. KazLev. XII, 495–496.

tem. Azt fogadta, hogy gondolatait papirosra teszi.¹²¹ S még egy megjegyzése Kölcsey Ferencnek Dayka Gáborról és Báróczi Sándorról írott tanulmánya kapcsán,¹²² melyet Schedius is olvasott. Kazinczy kérdi tőle: „...habe ich recht, oder die Puristen? Billengett. Azt mondta, hogy igen, és hogy nem. Die ungarische Sprache ist eine orientalische Sprache, und Sie wollen sie zum Occidentalismus ziehn. Jó szándék, de azt úgy kell tenni, mint midőn az ötvös olvaszt össze két metallumot, nem mint midőn a fugok kilátszanak. Csendesesen kihallgatám a fecségést. Végre kérdém, miben áll a Magyar Nyelv Orientalismusa? a szókban? flexiókban? syntaxisban? képekben? phrázokban? Elakadt; azt felelte, hogy írva felel.”¹²³ A papírra tevés nem történt meg, Kazinczy minden alkalommal meg is jegyzi Schediusról, hogy mindig ezt mondja, de nem teljesíti. Még egy megjegyzés ugyanebből az időből Kölcseynek: „Azt, hogy a magyar nyelvnek a neologizálás épen természetére tartozik, hallgatva vagy nem tudva megismerik az ellenkezők is, mert íme Debreczen is neologizál, neologizál Himfy is, Döbrentei is, ha pedig Schedius magyarul írna, senki inkább nem neologizálna mint ő.”¹²⁴ Vagyis ezek a helyzetképek is sugallják azt a későbbi, nem egészen jogos ítéletet Schediusról, hogy határozatlan, nem tesz egyértelmű kritikai állásfoglalást, mintegy megpróbál a különböző vélemények közt lavírozni. Schedius kapcsolatáról, egymásról alkotott véleményükről azonban hitelesebb képet nyújtanak az egymásnak írott levelek. Kazinczy hat levele Schediushoz és Schedius egy válaszlevele az 1803–1806 közötti időszakból öszinte baráti hangvételükkel sokkal inkább a kettejük közti nagyrabecsülésről, bizalomról és szakmai együttműködésükről tanúskodik. Kazinczy egyértelműen pozitív tekintélyként hivatkozik Schediusra, szakavatott esztétikai bírálónak fogadja el saját művei, főleg ebben az időben keletkezett fordításai esetében. Azokat megküldi neki előzetes bírálatra, s tisztelete jeléül először a „szabad kézzel” készült Molière-darabot, a *Kénytelen házasságot*, majd mikor ennek kiadásától visszalép, Herder-fordítását ajánlja neki. Ezzel a gesztussal az elismert professzor esztétikai tekintélyének igazolását keresi a szabadon fordított Molière-darabhoz: „Egy nevetni szégyellő Publicum előtt jelenvén-meg, annak keresem ez által védelmét, a’ kinek mind leczkéi, mind tisztelt erkölcsi igazolhatják cselekedetemet...” Ebben az 1803. március 15-i levélben, amelyben újonnan elkészült Lessing-, Goethe- és Marmontel-fordításait küldi meg Schediusnak véleményét kérve azokról, a neológiával kapcsolatos új álláspontját, s egyben írói célkitűzését fogalmazza meg. Eszerint eredeti művek

¹²¹ Bécs, 1815, május 1. KazLev. XII, 504.

¹²² *Ujhelyi Dayka Gábor versei*, Öszveszedte és kiadta barátja Kazinczy Ferencz, Pesten, Trattner, 1813; *Báróczi Sándor élete*. Bev. Baróczynak minden munkájji, 8 kötet, Kazinczy Ferenc által kiadva, Pesten, Trattner, 1813–1814. – Kazinczy e két tanulmányában fejti ki a neológia nemzeti programját. Vö. Bíró Ferenc, *A legnagyobb pennaháború*, Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés, Bp., Argumentum, 2010, 467.

¹²³ *Kölcsey Ferencnek*, 1815. június 15. KazLev. XII, 562., ill. még egy változatban *Szentgyörgyi Józsefnek*, 1815. augusztus 6. KazLev. XIII, 55.

¹²⁴ *Kölcsey Ferencnek*, 1815. július 5. KazLev. XIII, 11.

helyett, melyre még a magyar nyelv jelen állapotában nem érett, a nagyobb irodalmak remekműveit kell áttenni magyarra: „Óhajtanám, minekelőtte a benne lévő fordítások sajtó alá kerülnek, annak a férjfinak érteni felőle ítéletét, a’ ki a maga ízlését a Külföldiek’ legszebb műveik körül képzelte, és a’ ki – úgy hiszem azt – érzi, hogy a’ Mesterségnek’ dolgában csak úgy fogunk elébb haladhatni, ha azon – még eddig ugyan szerencsétlen – igyekezett helyett, hogy szép Originálokat készítsünk, a’ nálunknál szerencsésbb Nemzetek’ remekjeit tészük magunkéivá [...] Kárhoztassanak a Puristák, a’ kik soloecizmusaimon azért akadnak-fel, mert nem értik, a’ hogy nékiek tetszik, én azzal keveset gondolok; adjanak nékem leczkét, hogy fordítani szabad kézzel kell: én nem térek-el útamról.”¹²⁵ Ez a levél olyan szenvedélyről ad hírt, amely a nemzeti érzést a nyelvi kifejező erő minőségének fokán szeretné lemérni, s a neológiának a radikális felfogását fogalmazza meg, illetve ülteti is át gyakorlatba fordításaiban.¹²⁶

Kazinczy nyelvújítási és fordításról vallott ekkori nézetei alapvető ellentétben álltak a *Debreceni Grammatika* „önelvű nemzeti normájával”, s vitája Debrecennel ennek kapcsán a népiesebb és a közérthető köznyelv, valamint az általa képviselt fentebb stíl között már 1802 óta aktuális.¹²⁷ A *Debreceni Grammatika* ellenében egy régi grammatikával kívánta felvenni a harcot, ezzel saját nézeteit demonstrálva, így született meg a *Grammatica Hungarolatina* kiadásának gondolata.¹²⁸ Az 1806. június 5-i, Schediusnak szóló levelében a *Magyar régiségek és ritkaságok*¹²⁹ kiadásának körülményeiről olvashatunk, s a levél közelebről világítja meg e Kazinczy-kiadás kissé talányos történetét.¹³⁰ Eredetileg Sylvester János *Grammatica Hungarolatina* című művét kívánta kiadni az egyetlen fennmaradt, Sinai Miklós debreceni professzor tulajdonában lévő példány alapján. Hogy a kiadvány terjedelmét növelje, hozzá vette még az első nyomtatott magyar ábécét és Varjas János nevezetes e-hangzós énekét, a *Megtért embernek énekét*. Kazinczy Révai Miklóst kérte fel a korrektúrára, aki azt elvállalta, de kételkedett a munka „kiadhatóságában”. Eggenberger nem is vállalta a nyomtatást, így

¹²⁵ Kazinczy Schediusnak, 1803. március 15.

¹²⁶ Vö. BÍRÓ 2010, i. m. 374.

¹²⁷ Kazinczy fordításról vallott nézeteiről, melyeket elsősorban leveleiből ismerhetünk meg vö. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv-és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 30–60; BURJÁN MONIKA, „Ez a’ nyugtalan törekedés, dolgozósomat minél hasonlóbba tenni az eredetihez...” (Kazinczy Ferenc nézetei a fordításról) = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2003, 43–75.

¹²⁸ Vö. BÍRÓ 2010, i. m. 238–244.

¹²⁹ *Magyar régiségek és ritkaságok*, Kiadta Kazinczy Ferencz, Első kötet, I. Sylvesternek magyar-deák grammatikája, Uj-Szigeten, 1539. – II. A’ legelső nyomtatott Magyar Abécze, Krakóban, 1549, III. Prof. Varjas János’ E vocálisú éneke, Debreczen, 1775, Pesten, Mossóczy Institióris Károly’ számára, Trattner Mátyas’ műhelyében, 1808.

¹³⁰ Vö. BARTÓK István, *Grammatica Hungarolatina – Editio Kazinczyana* = „Nem súlyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára, szerk. Jankovics József, Bp., MTA ITI, 2007, 587–594; BARTÓK István, STEMLER Ágnes, *Mivel meglelt, most már tudjuk, hogy nincs, Kazinczy Ferenc 1807. évi Sylvester-kiadása* = *Magyar Könyvszemle*, 2011, 72–86.

Trattnernál próbálkozott, de már saját költségén. 1806 elején néhány korrektúraív elkészült, s még a jegyzeteken dolgozott, csak hogy ezt megnehezítette az időközbeni Széphalomra való költözése, az adatok nehézkes összegyűjtése, valamint az, hogy az előszót nem másolta le magának, tehát a szöveg nem volt előtte, amiben még javításokat, kiegészítéseket kívánt tenni. Schediust kérte meg ekkor, mint az erre legalkalmasabb embert, hogy a korrektúraíveket Trattnernál nézze át, s ha az előszóban hibát vagy hiányosságot talál, akkor húzzon vagy javítson. Kazinczy az 1805-ös előszót átdolgozta, s az 1808. évi kiadás *Utóírást*ában újfent vitába szállt a *Debreceni Grammatika* elveivel, foglalkozott az 1805–1806-ban Révai és Verseyhy közt zajló helyesírási vitával, és állást foglalt az általa legfőbb tekintélynek elismert Révai nyelvi nézetei mellett.¹³¹ Ugyancsak ebben a levélben kerül szóba Csokonai életműve, öröksége, akinek a *Magyar Kurír*ban közzé tett nekrológja és műveinek kiadási elvei kapcsán Kazinczy vitája tovább élesedett Debrecennel.¹³² Szándéka, hogy Csokonai műveit javításokkal, „nyesegetésekkel” adja ki, Debrecen sértődött ellenállását váltotta ki, s megkezdték a sajátjuknak tekintett életmű minden változtatás nélküli kiadását. Schediusnak is azt panaszolja, hogy Debrecen nem érti, illetve félreérti a szavait, szándékát Csokonaival kapcsolatban.¹³³ A köznép nyelvén vagy a „fentebb stílusban” való fordítás koncepciójának különbsége is többször szóba kerül ezekben a Schediusnak szóló levelekben. Kazinczy nem enged abból az elvéből, hogy az író önálló nyelverteremtő, és így nem várható el tőle, hogy a konvencionális nyelvi normáknak vesse alá művészi, illetve nyelvi invencióját. Érdekes, hogy épp az 1803. március 15-i levélben említett – bírálói kedvéért, elveivel ellenkező módon – „szabad kézzel”, vagyis élő, köznépi nyelven fordított két Molière vígjáték, *A kénytelen házasság* és *A botcsinálta doktor* közül az utóbbi az egyetlen a Kazinczy-fordítások közül, amely kiállta az idő próbáját. Illyés Gyula 1954-es újrafordítása alig tér el Kazinczyétól, amelynek természetes népiessége, magyaros íze valóban igazolhatta Debrecennek, hogy *ő is tud magyarul*.¹³⁴ 1806. június 5-i levelében pedig La Rochefoucauld-fordítása kapcsán büszkén számol be Schediusnak arról, hogyan alkotta meg a *jaloux* és az *eifersüchtig* fordításakor a *féltékeny* szót. 1804. november 30-i Török Sophieval való házasságkötéséről beszámoló levelében nagybátyja, Kazinczy András halála kapcsán kéri meg Schediust, hogy a *Zeitschrift*ben szenteljen neki néhány sort,

¹³¹ *Magyar régiségek és ritkaságok*. XXI–XL.

¹³² Kazinczy és Debrecen viszonyáról vö. GYAPAY László, *Kazinczy Debreceniségéről (Kölcsey Csokonai-recenziójának háttéréhez) = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1998, 31–65. – Kazinczy és Csokonai kapcsolatához ld. DEBRECZENI Attila, *Csokonai és Kazinczy kapcsolata = Könyv és könyvtár*, 1997, 67–96.

¹³³ „Seine unmündigen Bewunderer haben nicht begreifen können, was in den reliquien eines Csokonay nicht Anbethungswerth seyn könnte; und die Weisen zu Debreczin haben in dem Lob, das ich über seinen Charakter sagte, nichts als Tadel – vielleicht gar einen hämischen gefunden, und keinen Sinn gehabt, zu ahnden, daß ich den Rousseau manqué mit Rousseau mit Liebe und Freundschaft verglich.” *Kazinczy Schediusnak*, Kázmér, 1806. június 5.

¹³⁴ Vö. BAYER József, *Kazinczy és Moliere fordítása = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1896, 257–272; BURJÁN 2003, i. m. 69.

s ehhez családtörténeti adatokat ír meg neki.¹³⁵ Több alkalommal kéri továbbá Schedius segítségét a régi könyvekből álló hungarika-gyűjteménye eladásához – különös tekintettel a földrajzi vonatkozásúakra¹³⁶ –, amely utóbb a sárospataki kollégium könyvtárába került.¹³⁷

Schedius levelezésében a nemzetközi tudományos és személyes kapcsolatok legtöbb szála a göttingeni és jénai egyetemhez, valamint az ottani tudós társaságokhoz fűződik. Schedius alma matere, a *Georgia Augusta* a 18. század második felében német területen a legújabb, legmodernebb, egyben leghaladóbb szellemű egyetemnek számított. Nagyhirű professzorának, August Ludwig Schlözernek jelentős hatása van a magyar szellemi életre tanítványain és 1775-től 1793-ig kiadott folyóiratán, a *Staatsanzeigenen* keresztül. A felvilágosult német polgárság történelemszemléletét megfogalmazó Schlözer magyarul is megtanult, és élénken érdeklődött a magyar történelem és a magyarországi állapotok, a magyar tudomány eredményei iránt. Statisztikai és politikai előadásain számos magyarországi hallgatója nevelődött: Podmaniczky József, Berzeviczy Gergely, Johann Christian Engel, Rummy Károly György és Schedius esetében is egész életművükön, tevékenységükön észlelhető Schlözer alapvető hatása.¹³⁸ Schedius kapcsolattartása a göttingeni egyetemmel 1793-tól, tehát nem sokkal hazatérésétől egészen 1845-ig, szinte haláláig végig követhető a levelekben. Az egykori diáktárs, Johann Friedrich Meyer a Heyne-féle szeminárium egyik legtehetségesebbje, aki az 1810-es években bibliakommentárjával és Lutheren alapuló új bibliafordításával vált ismertté, 1793 elején Schedius levelére válaszolva – melyből a kedvezőtlen magyarországi politikai hírekről értesül – beszámol a göttingeni szeminárium egykori tagjainak, Schedius egyetemi diáktársainak, illetve tanárainak

¹³⁵ Kazinczy András (1738–1804), Schedius közli a róla szóló életrajzi adatokat I. *Zeitschrift*, 1804, Bd. 6, 334.

¹³⁶ A Schediusnak szóló 1806. június 5-i levél melléklete, a *Tabulae Geographicae Hungaricae*, a Kazinczy Hungarika-gyűjteményében található legértékesebb térképek egy részének leírása Schedius számára. Kazinczy 119 darabból álló térképgyűjteményének több mint fele vonatkozik részben vagy egészében Magyarországra, a 16–18. századi darabok között a legértékesebb Lazius és Honterus egy-egy térképe, a többi nagyrészt 16–17. századi atlaszokból kivett lap. Vö. HARSÁNYI István, *A Sárospataki Ref. Főiskola metszetgyűjteménye = Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1909, 62–74; BORBÉLY Andor, *A térképkedvelő Kazinczy Ferenc = Földrajzi Értesítő*, 1955, 489–491.

¹³⁷ BARCZA József, *Kazinczy Ferenc első könyvtára Sárospatakon = Magyar Könyvszemle*, 1962, 203–206.

¹³⁸ Vö. BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1955, 27–52; DÜMMERTH Dezső, *Göttinga és a magyar szellemi élet = Filológiai Közlöny*, 1961, 351–373; H. BALÁZS Éva, *A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz*. Schlözer és magyar tanítványai = *Századok*, 1963, 1187–1204; POÓR János, *August Ludwig Schlözer und seine ungarländischen Korrespondenzpartner = Brief und Briefwechsel in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert*, Hrsg. von Alexandru Duțu, Edgar Hösch, Norbert Oellers Red. Wolfgang Kessler, Essen, 1989. (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa, 7/1), 189–201.

(Mitscherlich,¹³⁹ Heeren,¹⁴⁰ Buhle,¹⁴¹ Köppen¹⁴²) klasszika-filológiai tevékenységéről, s arról, ki milyen kiadáson dolgozik. A göttingeni professzorok közül Heynétől négy, Eichhorntól kilenc levél található a Schedius-hagyatékban. Christian Gottlob Heyne (1729–1812) 1770-től 1812-ig, haláláig a göttingeni egyetem „spiritus rectora”, munkássága egybeesik az egyetem fénykorával. 1763–1809 között a költészet és ékesszólás professzora és a híres filológiai szeminárium vezetője, az egyetem könyvtárosaként a könyvtár modernizálója és első katalógusának elkészítője, a Göttingeni Tudós Társaság titkára és annak orgánuma, a *Göttingische Gelehrte Anzeigen* (GGA) szerkesztője, számos ókori szerző (Tibullus, Epiktétosz, Homérosz) szövegkiadója, egyik legfőbb tekintély a klasszikus szerzők értelmezése terén.¹⁴³ A magyarországi tanítványai közül Budai Ézsaiással és Johann Christian Engellel is levelező Heyne¹⁴⁴ őszinte érdeklődéssel követte nyomon egyik legkedvesebb diákja tudományos pályafutását, többnyire a *Zeitschrift* cikkeiből értesült a magyarországi viszonyokról és a tudományos élet fejleményeiről, s rendszeresen recenzálta azokat a GGA hasábjain.¹⁴⁵ 1802. augusztus 15-i levelében értesíti Schediust a Göttingeni Tudós Társaságba való felvételéről, és megküldi neki az erről szóló diplomát. A szintén Heyne-tanítvány, de Schediusnál tizenhat évvel idősebb Johann Gottfried Eichhorn (1752–1827) többkötetes irodalomtörténete munkálatai kapcsán levelezett Schediusszal 1805–1810 között. Eichhorn 1788-tól történelmet és irodalomtörténetet adott elő a göttingeni egyetemen, 1813-tól pedig ő a Göttingeni Tudós Társaság elnöke volt. Őszövetégi szövegeket vizsgált, és a Szentírással foglalkozó új történeti-kritikai tudomány egyik megalapítójának számít. Nevéhez fűződik a „Gelehrten-geschichte” népszerűsítése az általa kiadott többkötetes irodalomtörténeti összefoglalóban.¹⁴⁶ E mű magyarországi vonatkozású fejezetét Schediusszal szeretne volna kidolgoztatni, aki 1807-ben ígért mondatot ugyan, de végül nem készült el a munkával. Eichhorn 1805. májusi levelében kérte fel Schediust, 1807 júliusában megjegyzi, hogy már két éve nem kapott választ a megkeresésére, szeptemberben megkö-

¹³⁹ Mitscherlich, Christoph Wilhelm (1760–1854) filológus, a göttingeni egyetem professzora.

¹⁴⁰ Arnold Hermann Ludwig Heeren (1760–1842) göttingeni történész, a göttingeni egyetemfilozófia és történelem professzora.

¹⁴¹ Johann Gottlieb Gerhardt Buhle (1763–?) 1787-től a göttingeni egyetem filológia professzora.

¹⁴² Johann Heinrich Köppen (1755–1793) filológus, a hannoveri gimnázium tanára.

¹⁴³ *Göttingen. Geschichte einer Universitätsstadt*, Bd. 2, 1648–1866, hrsg. von Ernst Böhme, Rudolf Vierhaus, Göttingen, Vandenhoeck, 2002. 170–173; FUTAKY 2007, i. m. 109–121.

¹⁴⁴ Kapcsolatukhoz vö. BORZSÁK 1955, i. m. (138. j.), 185–188; Heyne két levelét Engelnek 1793-ból kiadta Thallóczy, Ludwig, *Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz, 1770–1814*, München, Leipzig, Duncker-Humboldt, 1915, 38–39.

¹⁴⁵ 1803. december 14-i Schediusnak szóló leveléhez mellékeli a GGA decemberi számában közzétett *Zeitschriftet* bemutató hosszú recenzióját. Vö. még FUTAKY, István, SCHWAMM, Christin, *Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen gelehrten Anzeigen 1739–1839*, Bp., MTA Könyvtárának kiadása, 1984, 82, 86.

¹⁴⁶ *Geschichte der Litteratur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten, I–IV*, Göttingen, 1805–1813.

szöni neki, hogy vállalta a munkát, egy év múltán érdeklődik, hogy áll a kézirat, 1809 tavaszán ismét érdeklődik és sürgeti azt, megjegyzi, talán nem kapta meg korábbi levelét. 1810. májusi leveléből értesülünk, hogy időközben is többször megkereste levélben Schediust a tanulmány ügyében, de nem kapott választ – talán csak elkallódtak a levelek – tehát most újra megkéri, s egyben ez az utolsó dokumentuma levelezésüknek. Nem tudjuk, hogy valóban a levelek elkallódása, egymást keresztezése okozta a félreértést, vagy a munkával elhalmozott Schedius egyszerűen nem jutott hozzá, hogy a vállalt tanulmányt elkészítse, esetleg valami egyéb megfontolás tartotta vissza a tanulmány megírásától, esetleg a politikai óvatosság,¹⁴⁷ hiszen ebben az időben Schedius külföldi kapcsolatait is rendszeresen figyelte a bécsi hatóság.¹⁴⁸ A hagyatékban fennmaradt utolsó göttingeni levél 1845-ből az ókortudató és archeológus Karl Friedrich Hermanné, aki az 1841-es bonni filológuskongresszuson ismerte meg Schediust, s erre a találkozásukra hivatkozva kereste meg a neki igen rokonszenves tudóst, hogy a „Societät der Sachkunde” által kiadott kézikönyv számára adatokat kérjen tőle, egyszersmind a Göttingeni Tudós Társaság egykori magyar tagjairól, többek között Gyarmathi Sámuelről, Johann Filtsch nagyszebeni lelkészről, Hadaly Károly pozsonyi lelkészről, Beregszászi Pálról, Rummy Károlyról érdeklődjön nála. Ezt a felkérést Schedius feltehetően nem teljesítette.

Schedius első kapcsolata Jénával 1788-ra datálódik, mikor diáktársával, Asbóth Jánossal Göttingenbe menet Jénán átutazóban megismerkedtek Johann Georg Lenzcel (1748–1832), az egyetem későbbi mineralógia professzorával, aki körbevezette őket a Mineralógiai Kabinetben.¹⁴⁹ Az 1796-ban megalakult, 1798-ig ifj. Teleki Domokos elnökségével és Bredetzky Sámuel titkárságával működő, jelentős magyar hagyományokkal rendelkező Jénai Ásványtani Társasággal személyes kapcsolatba is került, amikor 1802-es németországi útján felkereste a jénai egyetemet. Az egyetemen, mely az 1790-es években, Goethe ottani működése idején élte fénykorát, s mint a legjelentősebb protestáns német egyetem igen vonzó volt a magyarországi diákok számára,¹⁵⁰ a német szellemi élet olyan kiválóságai tanítottak ebben az időben, mint: a mineralógus Johann Georg Lenz, a filológus Johann Jakob Griesbach és Heinrich Eichstädt, az orvosprofesszor Konrad Joachim Kilian és a filozófus Karl Wilhelm Friedrich von Breyer, akik mindnyájan kapcsolatban álltak és leveleztek Schediusszal. Jénai látogatása során közeli barátságot kötött az egyetem tanáraival az akkor már tudományos tevékenysége alapján körükben nagy tiszteletnek örvendő Schedius, erről tanúskodnak a jénai profeszszorok 1802 körül megsokasodó levelei. Útjának hátterében feltehetően az állt,

¹⁴⁷ Doromby is ezt feltételezi a németországi kapcsolataiban ekkor tanúsított rendkívüli óvatossága kapcsán. Vö. DOROMBY 1933, i. m. 69–70.

¹⁴⁸ Vö. 172. jegyz.

¹⁴⁹ Asbóth levele Lenznek, 1798. április, vö. BENEDEK Klára, *A Jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai*, Levelek a magyar felújulás szellemi életének történetéhez, Bp., Minerva, 1942, 41–43.

¹⁵⁰ A jénai egyetem magyarországi kapcsolatairól vö. MOKOS Gyula, *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*, Bp., 1890; FEYL, Othmar, *Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena*, Jena, Fischer, 1960.

hogy Prónay Pál, Hont vármegye táblabírájának két fia, János és Miksa, akiknek neveltetésével Schediust bízták meg, 1801-től a jénai egyetemen tanultak. Több levél is az ő tanulmányaikkal kapcsolatos, előmenetelükről tájékoztatja protektorukat Johann Baptist Schad, a filozófia professzora, Johann Friedrich August Göttling, az elméleti és gyakorlati kémia professzora, August Georg Batsch, a természettan és botanika, valamint Johann Christoph Gottlieb Kraus matematika professzor, Johann Jakob Griesbach teológia professzor, s mindnyájan elismerően számolnak be a magyarországi ifjak szorgalmáról és jó képességeiről.¹⁵¹ Lenz mineralógus professzor, az Ásványtani Társaság alapítója különösen kedvelte a magyar diákokat, sokszor meghívta őket magához otthonába, s ő is igen közkedvelt volt a magyar tanulók előtt, ez Schediusnak szóló leveleiből is kitűnik. Ő küldi meg Schediusnak a társaság oklevelét, majd a tiszteletbeli tagságáról szóló diplomát.¹⁵²

Az 1733–1848 között fennálló nagy hagyományú Lateinische Sozietät-nek, a Jénai Latin Társaságnak szintén számos magyarországi tagja volt az ott tanuló diákok között. A társaság elnöke, Heinrich Eichstädt (1772–1848), a klasszika filológia professzora, az *Allgemeine Literatur-Zeitung* (ALZ) folytatásaként 1804-től kiadott *Jenaische Literatur Zeitung* szerkesztőjeként levelezett Schediusszal. 1805-ből fennmaradt három levelében felkéri az újonnan induló jénai lap recenzésének, minthogy már a korábbi ALZ-ben is többször publikált – Johann Christian Engellel együtt ők voltak a jénai lap elsőszámú magyarországi tudósítói.¹⁵³ A késői évekből is felbukkan még egy jénai kapcsolat: Karl Koch (1809–1879) a neves botanikus, a jénai és a berlini egyetem professzorának levele 1845-ből. Schediusszal való korábbi pesti megismerkedésükre hivatkozik, ami feltehetően az 1836/38-ban illetve 1843/44-ben tett oroszországi expedíciója alkalmával Magyarországon átutazóban történt. Sajnálkozva írja, hogy Schedius Magyarország-térképét nem sikerült a lipcsei könyvvásáron megszereznie, és némi szemrehányással mondja, hogy a kitűnő térképet a német tudósok számára is elérhetővé kellene tennie, akik sötétben tapogatódnak Magyarországgal kapcsolatban.¹⁵⁴

Schedius és Friedrich Schlegel kapcsolata, levélváltása¹⁵⁵ az 1809–1813 közötti évekre esik, amikor a jénai filozófus – 1808-as katolizálását követően – Bécsbe költözött és a Napóleon-ellenes politika szolgálatába állt. Károly főherceg főhadiszállásán tevékenykedett mint udvari hadügyi titkár és a stábbal 1809

¹⁵¹ Prónay Pál, aki maga is a jénai társaság tiszteletbeli tagja, 1809. augusztus 23-i levelében köszöni meg Lenznek fiáról való gondoskodását és jóindulatát. Vö. BENEDEK 1942, i. m. 37–38.

¹⁵² J. G. Lenz *Schediusnak*, Jéna, 1802. december 4. és 1816. augusztus 4.

¹⁵³ JÜGELT, Karl-Heinz, *Die Rezensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“ 1785–1803*, Diss., Rostock, Universitát, 1975, 64, 78.

¹⁵⁴ „Sie sollten doch, ein Werk der Art den deutschen Gelehrten, die in betreff Ungarns so sehr im Dunkeln tappen, auch zugänglich machen.” *Karl Koch Schediusnak*, Jéna, 1845. június 27.

¹⁵⁵ BLEYER Jakab, *Hazánk és a német philológia a XIX. század elején, kiadatlan levelek alapján*, Bp., Akadémia, 1910 (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből), 443–446.

második felében Pest-Budán tartózkodott. Ekkor került személyes kapcsolatba Schediusszal, és kérte szakmai segítségét az őt ekkor foglalkoztató tudományos kérdésekben. Schlegel ebben az időben az összehasonlító nyelv- és irodalomtörténetet tárgyalta bécsi egyetemi előadásában (*Geschichte der alten und neuen Literatur*), melyekben a világirodalmat a nemzeti irodalmak összességéként mutatta be, s ennek kapcsán kezdett érdeklődni a közép-kelet-európai nemzetek kultúrája iránt. Így magyarországi tartózkodása alkalmával igen erős érdeklődéssel fordult a számára ismeretlen magyar nyelv és kultúra felé. Pest-Budán kelt három levelében, amelyek keltezetlenek és inkább amolyan üzenetfélék, könyveket kér kölcsön Schedius könyvtárából, pl. Timon Sámuel *Imago antiquae Hungariae* című művét, Johann Christian Engel Galícia-történetét,¹⁵⁶ Karl Gottlieb Windischnek a magyarok rövid történetét.¹⁵⁷ Révai művét (*Antiquitates literaturae Hungaricae*, Pestini 1803) azonban még nehéznek ítéli maga számára és visszaküldi. Magyar nyelvtanárt is Schedius ajánlására fogad a fiatal Horvát István személyében. S hogy valóban belemerült a magyar történelembe, bizonyítja, hogy egy helyen azt írja, legközelebbi személyes találkozásukkor kifejti majd Schediusnak rendhagyó gondolatait Béla király jegyzőjéről, Anonymusról. Schlegel hatása a pesti tudósra elsősorban nyelvszemléletében tükröződik, mindenekelőtt az 1808-ban megjelent *Über die Sprache der Indier* című munkájával, amelyben a nyelveket flektáló és agglutináló csoportra osztja, s az affixumos magyar nyelvet egyedülállónak tartja Európában. Ezt az álláspontot vette át Schedius, aki már korábban is Révai Miklós nézeteit vallotta a magyar nyelv keleti jellegéről.¹⁵⁸ 1813-ban Schlegel már Bécsből írt levelet Schediusnak, kérve, segítsen terjeszteni Magyarországon az általa kiadott *Deutsches Museum* című folyóiratot, s egyben felkérte annak munkatársául. Ennek a felkérésnek Schedius ugyanúgy nem tett eleget, mint pár évvel korábban Friedrich Hegelének, akit korábban a jénai egyetemen ismert meg. Hegel 1807-ben kereste meg levelével a pesti tudóst, mint „széleskörű tudományos és közéleti tevékenységének nagy csodálója”. Ekkor Hegel a jénai egyetem francia megszállás miatti összeomlása után Bambergbe tette át székhelyét, és az itt szerkesztett *Bamberger Zeitung* számára kért Schediustól heti rendszerességgel politikai és kulturális információkat, mert ezzel szerette volna a külföld figyelmét Magyarországra irányítani.¹⁵⁹

¹⁵⁶ ENGEL, Johann Christian, *Geschichte von Galizien und Lodomerien*, Halle, 1796.

¹⁵⁷ WINDISCH, Karl Gottlieb, *Kurzgefasste Geschichte der Ungern von den ältesten, bis auf die itzige Zeiten, Aus den bewährtesten Geschichtsschreibern und glaubwürdigen Handschriften zusammengetragen*, Pressburg, 1778.

¹⁵⁸ DOROMBY 1933, i. m. 77. – A két tudós kapcsolatához vö. Révai Schediusnak, Esztergom, 1797. november 23.; Sopron, 1801. március 21.

¹⁵⁹ DOROMBY 1933, i. m. 70; *Georg Friedrich Hegel Schedius Lajosnak*, Bamberg 1807. augusztus 8. Kiad. VALJAVEC 1933, i. m. (2. j.), 291–294. – Schedius Hegel levelére feltehetően nem válaszolt.

Joseph Collin¹⁶⁰ és Schedius levélváltása 1810 tavaszán, illetve Schedius két levele Franz Hagernek ugyanez év őszén felveti a magyarországi német tudós bécsi kormánykörökkel, illetve a Polizeihofstellel való kapcsolatának kérdését. Schedius úgynevezett „informátori” szerepéről ellentmondásos vélemények léteznek a korábbi szakirodalomban. A negatív megítélés, hogy a bécsi rendőrség bizalmas embere, konfidense lett volna, egyoldalú, a források nem pontos elemzésén alapuló megállapítás.¹⁶¹ A kérdés legújabb elemzője, Szilágyi Márton tárgyilagosan, a források ismertetésével és közlésével korrigálja a besúgói szerep által Schedius személyére vetülő korábbi kedvezőtlen képet.¹⁶² Tisztán látásunkat megnehezíti, hogy a bécsi Zensur- und Polizeihofstelle aktáiban található vonatkozó források egy része a Justizpalast 1927-es égésében megsemmisült, illetve erősen megrongálódott. Tény az, hogy Armbruster¹⁶³ udvari titkár vetette föl a Polizeihofstelle elnökéhez intézett javaslatában azt az elképzelést, hogy az 1807. évi országgyűléshez a kormányzat részéről a magyarországi közhangulatot feltáró informátori hálózat kiépítése érdekében meg kellene nyerni Magyarország elismert íróit, akik közismertségükkel és jó külföldi kapcsolataikkal mind a hazai, mind a német közvéleményt befolyásolni tudják.¹⁶⁴ Ebben a tervében elsősorban Schediusra és Rummy Károly Györgyre hívta fel a figyelmet. Az ő ötlete volt továbbá, hogy a megnyerés érdekében arany szelencét ajándékozzon Schediusnak a császár, hiszen őt, a „nagyműveltségű férfit” nem lehetne megvásárolni.¹⁶⁵ Az ajándékozásról, melynek során végül Schediusnak és Schwartner Mártonnak adta át a császár az arany szelencét, Franz Hager, a Polizeihofstelle akkori alelnöke számol be az uralkodónak tett 1808. március 1-jén kelt jelentésében.¹⁶⁶ Az esemény magyarországi visszhangjáról értesülhetünk Ferenczy János

¹⁶⁰ Collin, Heinrich Joseph (1772–1811), költő, drámaíró, az 1809-ben Bécsben megalakult udvari pénzügyi bizottság vezetője.

¹⁶¹ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edít, *Schedius Lajos politikai magatartásának ürügyén... = Irodalomtörténet*, 1977, 201.

¹⁶² SZILÁGYI Márton, *Újabb adalékok Schedius Lajos titkos informátori tevékenységéről = Szövegkönyv*, Tanulmányok Kerényi Ferenc hatvanadik születésnapjára, szerk. Szilágyi Márton, Völgyesi Orsolya, Bp., Ráció, 2005, 225–246.

¹⁶³ Johann Michael Armbruster (1761–1814), író, 1801-től a Polizeihofstelle ágense, udvari titkár, 1809–1813 között a *Vaterländische Blätter*, majd 1809-től a *Der Wanderer* című irodalmi lap szerkesztője.

¹⁶⁴ WERTHEIMER Ede, *Az 1807-ik évi magyar országgyűlés = Századok*, 1896, 304–306.

¹⁶⁵ A Schwartnernek a *Statistik des Königreichs Ungarn* c. művéért ajándékozott aranyszelencéről vö. báró Summerav levele Schwartnernek = *Neue Annalen der Literatur des österreichischen Kaiserthumes*, Wien, 1808, Intelligenzblatt 143. Közli még Lukcsics Pál, *Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége*, Veszprém, Egyházmegyei Ny., 1914, 156; SZILÁGYI 2005, i. m. 238.

¹⁶⁶ „...die Auszeichnung dieser zwei gebildeten, von ihrer Nation sehr geschätzten Schriftsteller, deren Einfluß für das Interesse Euer Exzellenz so bedeutend werden kann, ...äußerst vortheilhafte Sensation in Ungarn hatte. Schedius ist bereits mit dem Hofsekretär Armbruster in eine Correspondenz getreten, die eine vertraute Annäherung verspricht.” (Präsidiálvortrag) AVA Wien PH 1808: Z 398.

és Horvát István levélváltásából, akik mindketten fenntartással fogadták a hírt, bár általuk becsült tudósokról volt szó. Ferenczy szerint a német nyelven író német tudósok elismerése a kormány részéről egyértelmű üzenetet hordoz. „Miért nem jutalmaztatik meg egy Virág, egy Szabó Dávid, kiknek ősz haj borítja már a’ magyar nyelvben fáradott homlokaikat?” Horváth István barátjának válaszolva még szkeptikusabb és gyanakvóbb: „...által nem láthattam, miért köllött legyen a’ drága Pixist nekik a Politia Ministerétől nyerniek, kinek a’ Tudósokhoz, tsekély belátásom szerént, semmi köze nintsen? – Félek ne hogy e’ jutalom nem a Tudománynak, hanem másvalaminek, érdem jutalma legyen.” Majd még hozzászól: „Austria Pixis osztogatás által bennünket Németekké nem tehet...”¹⁶⁷ Itt bukkan fel tehát először az Armbrusterral való kapcsolat, ami aztán az általa 1808-tól szerkesztett, a Monarchia íróit egy lojális fórumba tömörítő *Vaterländische Blätter* című folyóirat kapcsán meg is valósult: Schedius a lap munkatársa lett. Két, kapcsolatukat alátámasztó – utóbb megsemmisült – levelet idéz Wertheimer Ede 1811. március 23-i és 1811. november 14-i dátummal, melyekben Schedius leírja, hogy a februári devalvációs pátens rossz benyomást keltett Magyarországon; a pénzügyi rendelet nyomán a fizetőeszköz 4/5-ével ért volna kevesebbet, s hogy ezzel a devalvációs intézkedéssel az országot lealacsonyítják Európa előtt.¹⁶⁸ A kitüntetés és a bécsi kormánykörökben Schediusra irányuló figyelem egyik következménye, hogy 1810. március 29-én levélben keresi meg őt Joseph Collin tanácsos a bécsi Finanzhofkommission elnökének megbízásából, és a bánáti selyemhernyó-tenyésztés ügyében mint a téma szakemberétől írásos véleményt és javaslatokat kér. (Schedius 1802-ben jelentette meg a magyarországi selyemhernyó-tenyésztésről szóló könyvét.) Az április 14-i válaszban Schedius elfogadja a felkérést,¹⁶⁹ s levelének egy rá jellemző körmondatában taktikusan köti össze a magyarországi ipar hiányosságainak az egész Monarchia szempontjából hátrányos voltának gondolatát és a mély belátással bíró bécsi szakemberekbe vetett bizalmát Magyarországnak (és a Monarchiának) ezen árnyoldalának a felszámolásában.

Schediusnak az udvart informáló levélben tett jelentéseiből kettő maradt ránk: a Franz Hagenak, a Polizeihofstelle alelnökének címzett 1810. szeptember 6-i és november 10-i íromány.¹⁷⁰ Az elsőben a megürült budai könyvcenzori állásra immár harmadszor pályázó Verseghyről ad abszolút elismerő, pozitív véleményt, karakterisztikus leírást,¹⁷¹ és beszámol a Rácvárosban pusztító tűzvészről. A második

¹⁶⁷ Ferenczy János Horváth Istvánnak, Pest, 1808. február 23.; Horváth István Ferenczy Jánosnak, Vál, 1808. március 3. Vö. *Horvát István és Ferenczy János levelezése*, kiad. Soós István, Bp., MTA ITI, 1990, (Magyarországi tudósok levelezése, 2), 158–160.

¹⁶⁸ WERTHEIMER Ede, *Az 1811–12.-i magyar országgyűlés*, Bp., Franklin, 1899, 23, 122.

¹⁶⁹ A bécsi Polizeihofstelle anyagában fennmaradt *Vorträge zur Beförderung der Seidenkultur in Ungarn* 1811-ből Schedius véleményét és javaslatait tartalmazza.

¹⁷⁰ Közli SZILÁGYI 2005, i. m. 243–246.

¹⁷¹ „...ein Kenntnißreicher, ungemein thätiger, fleißiger und rechtlicher Mann ist; der nur zuweilen seiner satyrischen Laune, vorzüglich, oder vielmehr fast ausschließend, gegen die ungr-

levélben két kérdésre ad választ: az 1811-re összehívott országgyűlést előkészítő legfontosabb feladatnak a devalválódott pénz árfolyamának helyreállítását nevezi meg, s egy harkovi tudós magyarországi tartózkodásának okát kizárólag magán célokkal magyarázza, és nem állít róla semmi terhelőt. A Polizeyhofstelle anyagából úgy tűnik tehát, hogy az 1810–12 közötti időszakban folyamatos volt a kapcsolattartás Schediusszal, azonban ez nemcsak azt jelentette, hogy ő adott jelentéseket, beszámolókat, illetve véleményt személyekről vagy ügyekről, hanem egyszersmind azt is, hogy az ő személye és tevékenysége is fokozottan a hatóság figyelmének előterében állt, neki magának is minden tevékenységét, külföldi kapcsolatait számon tartották.¹⁷² Az utókor képe tehát nem lehet teljes ebben a kérdésben az igen hiányosan megmaradt forrásokból eredően, de bizonyosan le lehet szűrni azt a megállapítást, hogy Schedius nem titkos besúgó volt, hanem a korabeli kifejezéssel élve *Vertrauter*, aki elismert magyarországi tudósként, köztisztviselőként álló személyként felkérésre, konkrét ügyekben nyilvánított saját nevével vállalt véleményt.¹⁷³

Schedius Lajos, a róla szóló első monográfia kifejezésével szólva, valóban kultúra-közvetítő¹⁷⁴ volt, méghozzá elsődlegesen magyar–német relációban, abban az értelemben, hogy a magyarországi tudomány és kulturális élet külfölddel való kapcsolattartásának egyik fő letéteményesének számított az adott időszakban. Levelezése közvetlen betekintést enged abba a tudományos műhelymunkába, tudósi eszmecserebe, mely sok szálon és területen, hazai és külföldi kollégákkal való együttműködésben folyt. A különböző tudományterületeket képviselő, nemzetközi hírű tudósokból álló tudományos kapcsolat- és hálózatrendszer keretében folyó levelezés(ek) a korabeli információközlés/áramlás elsődleges és legfontosabb csatornája voltak, s ilyen módon – amellett, hogy közelebb visznek minket az adott személyekhez, a magukról, egymásról és a korabeli eseményekről alkotott képükhöz¹⁷⁵ – tudománytörténeti, művelődéstörténeti, könyvtörténeti szempontból is igen értékes forrásanyagot jelentenek.

schen Schrifsteller, freyen Lauf läßt. Er ist übrigens, in Rücksicht auf äußeren Vortheile, sehr anspruchslos; aber durch seine Bildung, die sich auf die Kenntniß der meisten neueren Sprachen auch erstreckt, über viele seiner Collegen erheben. Übrigens lebt er still, eingezogen und sehr dürrtig.”

¹⁷² Schediusra vonatkozó iratok a Allgemeine Verwaltungsarchiv PH anyagában: PH 1810: 29/2 Instruction für Schedius als ungarischer Vertrauter (verbrannt); Mitarbeiter der Lipskyschen Karte von Ungarn 1809: 149 (verbrannt); Gutachten über Schwartners Statistik von Ungarn 1810: 1371; Vertrauliche Nachrichten aus Pest 1810: 1503; Arbeit an einer Übersicht der literarischen Tätigkeit in Ungarn 1810: 1262 (verbrannt); 1811; Begutachtung zweier Abhandlungen betreffend die Einführung der ungarischen Sprache als Staats- und Unterrichtssprache 1812: 4243 (verbrannt); Auforderung zur literarischen Mitarbeit am *Mercure étranger*; Schreiben des Berouy (?) an Schedius 1813: 2951.

¹⁷³ SZILÁGYI 2005, i. m. 237–238.

¹⁷⁴ Doromby Karolánál azonban a német–magyar kultúrközvetítő kifejezés egyirányú és asszimilatív folyamatot jelöl. Vö. BALOGH 2007, i. m. 45.

¹⁷⁵ MEZEI 1994, i. m. (9. j.), 28.

DEÁK, ESZTER

Die Dokumente einer gelehrten Diskussion – der Briefwechsel von Ludwig Schedius

Die Herausgabe der bevorstehenden Edition der Korrespondenz von Ludwig Schedius (1768–1847) in der Reihe der Veröffentlichungen *Briefwechsel der Wissenschaftler aus Ungarn* ermöglichte es die wissenschafts- und kulturgeschichtlichen Konsequenzen dieser Briefe zusammenzufassen und die bisherige Bewertung des Lebenswerkes von Schedius dadurch zu ergänzen.

Der Ästhetik-Professor der Pester Universität war der Schüler des Europa berühmten göttinger Professors Christian Gottlob Heyne und hatte sich an der Göttinger Universität Philologie, Theologie, Statistik und Geographie angeeignet. Nach Ungarn zurückgekehrt stand Schedius im Mittelpunkt des wissenschaftlichen und kulturellen Lebens des damaligen Pest-Ofens, und mit der Mitarbeit seiner Universitätskollegen gab er zwischen 1802–1804 die *Zeitschrift von und für Ungern*, das wichtigste deutschsprachige Organ der zeitgenössischen wissenschaftlichen Bestrebungen heraus, deren Hauptziel war das Ungarn-Bild des Auslandes, besonders des deutschen Sprachraumes authentischer zu gestalten. Seine Korrespondenz mit hervorragenden heimischen und ausländischen Gelehrten umfasst alle Wissenschaftsgebiete von der Literatur und Sprachwissenschaft bis zur Geschichte, Astronomie und Geographie. Die vierzig erhalten gebliebenen Briefe des kantianer Philosophie-Professors Anton Kreil an Schedius zeugen über ihre intensive bibliophile Kontakte, der Briefwechsel mit dem namhaften Astronomen Franz Xaver Zach dokumentiert die Zusammenarbeit von ungarischen und europäischen Astronomen und Kartographen während der Arbeiten der astronomischen Vermessungen Ungarns an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts. Die hervorragenden Professoren der Göttinger und Jenaer Universität standen in einer nahen persönlichen Beziehung mit dem ungarndeutschen Gelehrten, ihre gemeinsame Korrespondenz kann man bis in die späte Lebensjahre verfolgen. Ludwig Schedius war durch seine weitläufige Korrespondenz, durch seine Zeitschrift und durch seine organisatorische Tätigkeit ein Kulturvermittler zwischen Ungarn und Ausland in dem besten Sinne des Wortes. Über seine Rolle in dem ungarischen literarischen Leben berichten die gemeinsamen Briefe unter anderen mit György Aranka, Mihály Csokonai Vitéz, Miklós Révai, Jakob Ferdinand Miller und Ferenc Kazinczy.